

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота
магістра
з теми: **«Геополітичні орієнтації українського національно-визвольного
руху в період Першої світової війни»**

Виконав:
студент групи Ist1-M22z
спеціальності
014 Середня освіта (Історія)
Гарниш Віталій Вікторович

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Розділ 1. Джерела та історіографія дослідження	6
Розділ 2. Українські землі в міжнародних відносинах напередодні та в роки Першої світової війни	16
Розділ 3. Геополітичні орієнтації українських національних сил у розпал Великої війни (серпень 1914 – лютий 1917 рр.)	36
Розділ 4. Український національний рух на завершальному етапі війни (березень 1917 – листопад 1918 рр.)	56
Висновки	77
Список використаних джерел та літератури	80

ВСТУП

Актуальність дослідження. Перша світова війна спричинила докорінні зміни на політичній карті світу, особливо в Європі. Розпалися чотири континентальні імперії – Російська, Австро-Угорська, Німецька (Другий рейх), Оттоманська. Народи, які проживали на їх теренах, утворили – на обширі від Фінляндії до Балканського півострова – власні держави. Українська державність стала серед них лише коротким епізодом: шанс, який давала історія і яким скористалися інші народи, українцями не був використаний. Йдеться, передусім, про реальну можливість, в умовах послаблення імперій, використати право народу на утворення власної держави. І хоча історія, як відомо, не визнає умовного способу, ретроспективний аналіз об'єктивних факторів, а ще більшою мірою – суб'єктивних діянь і прорахунків політичних лідерів українського народу, дають підстави стверджувати, що Україна, яка була буквально приречена зробити доленосний вибір – досягти державно-політичної емансипації, такою можливістю не скористалася.

Протягом століть визвольна боротьба українців пов'язувалася з пошуком союзників, отже, з пристосуванням під чужі інтереси і геополітичні сценарії. Не став винятком й період Першої світової війни. Симпатії, а відповідно – й антипатії української «провідної верстви» стосовно воюючих сторін на першому етапі війни проявилися досить виразно. На початку війни Україна не була самостійним суб'єктом системи міжнародних відносин. У політичному процесі її презентувала низка громадських діячів та створені ними інституції. Оскільки в українському політикумі по обидва боки Збруча не лише збереглися, а й інтенсифікувалися довоєнні, як міжнаціональні конфлікти, так і зовнішньополітичні орієнтації, доцільно у стислій формі окреслити периметр українського політичного життя напередодні глобального світового конфлікту.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичне життя в Україні в умовах Першої світової війни (1914-1918 рр.).

Предметом дослідження є геополітичні орієнтації українського національного руху в роки Першої світової війни (імперська доба та перші два етапи національно-демократичної революції).

Територіальні межі дослідження охоплюють українські етнічні землі в складі Російської та Австро-Угорської імперій. Більш конкретно вони окреслені наддніпрянським регіонами України та західноукраїнськими землями, в яких у досліджуваній період найбільш інтенсивно відбувалися політичні процеси.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють історичний період з серпня 1914 р. до листопада 1918. Нижня хронологічна межа зумовлена початком подій Першої світової війни на українських землях, верхня – їх завершенням. Однак, в роботі ми свідомо виходимо за нижню межу для з'ясування передумов українського національного руху та впливу міжнародних відносин на його інтенсивність.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі залучення документальних матеріалів, досягнень дореволюційної української історіографії, досліджень істориків і політиків зарубіжної діаспори, праць сучасних дослідників ґрунтовно вивчити процеси українського національного руху в умовах першої світової війни, визначити його геополітичну специфіку.

Відповідно до цього дослідником поставлено в праці наступні наукові завдання:

- показати історіографічні здобутки у вивченні українського національного руху початку ХХ ст., джерельну базу його дослідження;
- з'ясувати місце українських території у політичних концепціях і планах провідних країн світу напередодні та в роки Першої світової війни.

- дослідити геополітичні орієнтації українського національного руху у розпал Великої війни (серпень 1914 – лютий 1917 рр.).
- простежити особливості вітчизняного державотворення і політики на завершальному етапі війни (березень 1917 – листопад 1918 рр.)

Методологічною основою дослідження є принципи історизму, об'єктивності, комплексного, альтернативного підходу до вивчення політичної історії України. При написанні праці широко використовувалися також традиційні методи дослідження: проблемно-хронологічний, конкретно-історичний, метод періодизації, порівняльний, статистико-аналітичний та ін.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що її зміст, основні концептуальні ідеї та джерельна база є об'єктивним відтворенням реальних суспільно-політичних процесів на теренах України в роки Першої світової війни. Матеріали дослідження можна порекомендувати сучасним політичним партіям в Україні для використання в їх теоретичній та практичній діяльності.

Структура дослідження обумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел і літератури.

РОЗДІЛ 1.

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Комплекс використаних у роботі джерел доцільно поділити на кілька категорій: опубліковані документи (матеріали українських і російських збірників), спогади сучасників і публікації у періодичних виданнях.

Цінний комплекс джерел з історії Першої світової війни на території України знаходимо підготовленому науковцями інституту історії України збірнику документів «Перша світова війна 1914-1918 рр. і Україна: мовою документів і свідчень» [9]. Потрібні нам матеріали знаходимо відразу в кількох розділах: «Міжнародні відносини напередодні світового воєнного конфлікту», «Бойові дії на українських землях в роки Першої світової війни» і особливо «Російська окупаційна адміністрація в Галичині та Буковині».

Важливими з точки зору насиченості фактичним матеріалом є збірки документів авторства чернівецьких дослідників О. Добржанського, В. Ботушанського, В. Старика [2]. Зокрема, у матеріалах видання «Бажаємо до України. Змагання за українську державність на Буковині (1914-1921 рр.)» вміщено спогади, хроніки, уривки зі щоденників відомих буковинців про події Першої світової війни в регіоні. Різні аспекти військово-політичних подій в Буковині: цілі війни, призов до армії, наступи і відступи супротивників, дипломатична боротьба навколо Буковини, загарбницькі наміри Російської імперії, ставлення до війни різних соціальних і національних категорій населення відображаються у документах збірника «Буковина в роки Першої світової війни 1914–1918 рр.» [2].

Чимало цінної інформації щодо перебігу воєнних подій в Україні, містять праці Д. Дорошенка, в основі яких значною мірою є спогади самого автора. У «Споминах про недавнє-минуле» [22] автор увів у науковий обіг багато важливих фактів, а дані ним характеристики та зроблені висновки відзначаються ґрунтовністю й базуються на аналізі різнопланової джерельної

бази, що стали вихідним пунктом для багатьох дослідників. В. Винниченко у відомій праці “Відродження нації. Історія української революції” [18, 19] характеризує ставлення українських політиків до війни. Зокрема, він виділяє політиків трьох орієнтацій: тих, хто вірив, що перемога Росії змусить царат послабити національний гніт і наблизить свободу для народів; хто орієнтувався на Австро-Угорщину і Німеччину; хто орієнтувався на власні сили.

Важливим джерелом для дослідження суспільно-політичних процесів у Галичині періоду Першої світової війни стали згадані вище спогади президента ГУР і ЗУР, керівника національно-демократичної партії К. Левицького “Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914-1918 рр.”[29]. Ця праця спирається на значний документальний матеріал і навіть дещо виправдовує діяльність її автора.

Один із активних діячів радикального руху І. Макух подав у спогадах “На народній службі” неупереджену оцінку діяльності ГУР, ЗУР і наддніпрянських політемігрантів, розкритикував становище українських виселенців із Галичини й Буковини в таборах Австро-Угорщини [25]. Ставлення соціал-демократії Галичини до наддніпрянської політеміграції в період Першої світової війни розкрив відомий галицький соціал-демократ А. Чарнецький у праці “Спомини з мого життя”.

Співпрацю західноукраїнських політичних і культурних діячів із членами СВУ в таборах для полонених – українців в Австро-Угорщині, Німеччині та російській імперії описано в підготовленому істориками діаспори збірниках, присвячених українській політичній історії досліджуваного періоду [13, 15, 16].

Значний обсяг інформації з досліджуваної проблеми зосереджено в тогочасних періодичних виданнях. Зокрема, для нас неабиякий інтерес становили публікації основного друкованого органу СВУ – “Вістника Союзу Визволення України” (1914–1917 рр.). 1918 р. він виходив під назвою “Вістник політики, літератури й життя”. На сторінках цього видання

відображено діяльність СВУ, значну увагу приділено суспільно-політичним процесам у західноукраїнському регіоні і стосункам наддніпрянських політемігрантів із ГУР і ЗУР. Діяльність західноукраїнських політичних організацій, зокрема ЗУР, висвітлювали контрольовані К.Левицьким і М.Васильком часописи “Діло” (1914–1918 рр.).

Викладені, подекуди тенденційно і у пропагандистському дусі, матеріали української періодики подають істотні, цікаві й унікальні факти, що не завжди були зафіксовані в документах та архівах, і в сукупності вони допомагають відтворити реальну картину багатоаспектної проблеми Першої світової війни [30-42].

Можна цілком погодитися з висновками історіографів, що геополітика Першої світової війни досконально досліджена представниками фахових істориків різних країн. Українська складова світового конфлікту на рівні сприйняття її широкою суспільною свідомістю, а також в аспекті осмислення і конструювання реальних перспектив національного державотворення, способів облаштування національного життя усе ще потребує глибшого вивчення, що є завданням як вітчизняних, так і зарубіжних істориків.

У роки Першої світової війни розпочалось безпосереднє вивчення діяльності політичної організації Союз визволення України (СВУ), його програмних засад, ролі у пропаганді ідеї незалежності України та ін. У друкованому органі «Вістнику СВУ» члени організації наголошували, що український визвольний рух потрібно розглядати в контексті міжнародної політики й визначали місце України у геополітичних розрахунках Західних держав. Зокрема, роль СВУ як чинника міжнародної політики і важливість фактора вирішення «українського питання» на користь українців були розкриті в статтях Л. Цегельського, Ю. Липи та ін. Ще під час війни з’явилися перші дослідження на тему політичної історії України в 1914-1917 рр. Їх специфікою було те, що написані вони були безпосередніми діячами тих подій (Я. Довбищенко, наприклад, був головою Харківського осередку УСДРП). В цих роботах автори намагалися обґрунтувати позицію своїх

партій щодо війни, а також показати, яку роботу вони проводили в умовах, що склалися [124].

У другій половині 20-х років вийшла друком серія праць К. Левицького. Написані переважно на основі власних споминів, з використанням наявної літератури та матеріалів періодики і листування. Вони мають велике значення для розуміння особливостей воєнних подій 1914-1918 рр. і сьогодні залишаються найбільш доступним базовим фактографічним матеріалом з історії Першої світової війни. Логічним завершенням запропонованого К. Левицьким бачення місця воєнних подій в українській історії став його висновок про те, що «світова війна перервала органічний процес відродження української нації, що клав основи наших визвольних змагань, та перенесла цей процес на шлях війни, щоб у війні добувати відразу висліди тих визвольних змагань, що досі відживали в ідеології українського народу» [84, 85].

Українська радянська історіографія розглядала національно-визвольний рух лише з позицій класової боротьби як складник загальноросійського революційного процесу. Історичну школу, що сформувалася в Україні у 20-х рр., було розгромлено, а її представників, які мали сміливість самостійно мислити і віддавали належне об'єктивному висвітленню фактів, було усунуто від наукової роботи, згодом більшість з них – репресовано. Від істориків вимагали тільки обґрунтувати ленінську концепцію про “буржуазність” та “контрреволюційність” українських партій та урядів, висвітлювати “соціалістичний” характер революційних подій і перетворень в Україні [114].

В результаті, події 1914-1918 рр. в Україні автономно досліджувалися як українськими-радянськими так і західноукраїнськими істориками. В центрі наукових зацікавлень перших у 20-х роках ХХ ст. перебували переважно революційні події, зокрема, захоплення влади більшовиками. Це праці А. Гамбарова, О. Гермайзе, М. Майорова, М. Скрипника, Т. Харечка та ін. Здебільшого ці праці вирізнялися тим, що їх автори брали участь у подіях,

які описуються, а також слабкою джерельною базою, відсутністю наукового апарату, браком змістовних узагальнень. У цих працях виразно простежувався комуністичний підхід до оцінки суспільно-політичних явищ. Розгляд Першої світової війни здійснювався авторами виключно для обґрунтування необхідності встановлення більшовицької влади в Україні.

Деякі аспекти досліджуваної проблеми розглядали в опублікованих у 60-80-х рр. узагальнювальних працях з історії України [77, 116], але без авторських концептуальних змін. Здебільшого нав'язували думку, що народні маси не сприйняли національних гасел, заперечували більш вільний національний розвиток українців в Австро-Угорщині, ніж у Росії, зазначали, що галичани й буковинці прагнули до воз'єднання з українським народом тільки у складі Росії. У цих публікаціях підкреслювалося, що національно-визвольний рух не відображав суспільних інтересів і прагнень більшості народу, був контрреволюційним за своїм характером, а діяльність керівників українського національного руху трактувалося як антинародна. Союз визволення України характеризували як “шпигунський розвідувально-диверсійний центр”, який українські буржуазні націоналісти створили на кошти спецслужб Австро-Угорщини та Німеччини.

У деяких публікаціях цього часу ГУР, СБУ та ЗУР розглядалися як радикальні націоналістичні організації, ворожі українському народові, а наукове дослідження історії їх виникнення і діяльності вважалося шкідливим. Ставлення радянської науки до діяльності українських політичних організацій в роки Першої світової війни яскраво відображено в тезі В.Осетинського: “...як напередодні, так і під час першої світової війни, українські буржуазні націоналісти ніякої власної програми не мали, а виконували завдання іноземних капіталістів”. К.Левицькому цей історик відводив роль агента австрійської розвідки, якому було доручено створити з “групи українських буржуазних націоналістів – емігрантів з Росії агентурну організацію під гучною назвою “СБУ”. Дослідник І.Компанієць акцентував

на тому, що між Головною Українською Радою і СВУ встановився “спільний фронт в антинародній діяльності”.

Із 90-х рр. розпочався новий етап осмислення національного руху та діяльності політичних партій, становлення самостійності України [59, 62, 83, 93, 98, 104 та ін.]. Важливе значення для дослідження цієї проблеми, для розуміння загальних процесів суспільно-політичного життя України у ХІХ – на початку ХХ ст. мають праці Я.Ісаєвича, В.Смоля, Я. Грицака, В.Верстюка, Я.Дашкевича, Л.Зашкільняка, Я.Калакури, Г.Касьянова та ін.

За останнє десятиліття тема українського виміру Першої світової війни привернула значно більшу увагу дослідників, ніж це мало місце у попереднє десятиліття. Історіографічний аналіз теми з виокремленням сучасних дослідницьких тенденцій поданий у відповідному нарисі першого тому книги «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна», яка підсумовує дослідження українських істориків¹.

У працях сучасних вітчизняних істориків, котрі займаються проблематикою Великої війни, постає ціла низка питань, які можна умовно звести до кількох дослідницьких напрямів: орієнтаційного, економічного, соціального, політичного, воєнного полону, зовнішньополітичного, історії легіону УСС та перебігу бойових операцій, біженства і громадських організацій, російської окупації Галичини й Буковини, регіоналістики, «культури війни»¹.

Як і в попередній період, чимало уваги автори приділяють розкриттю цілей, що їх ставили перед собою учасники конфлікту, щоправда концептуально не змінюючи зроблених раніше висновків та не вводячи в обіг досі невідомих важливих фактів. Сучасні дослідники аналізують головним чином лише пангерманську складову, без зазначення відмінностей від проектів ліберальної течії німецького політикуму. Традиційно наголошується на прагненні Німеччини перетворити українські землі на свою «колонію», а також повторюється зроблений ще І.Куліничем висновок про те, що німецька

експансія розпочалася задовго до війни через економічні важелі впливу – сільськогосподарську колонізацію, капіталовкладення тощо.

Більш детально на сучасному етапі розвитку історіографії зазначеної проблеми дослідники аналізували австро-угорські плани щодо українських земель. Австрійські ідеї «Серединної Європи» (нім. «Mitteleuropa») розглянув С.Троян, виокремивши, зокрема, серед їхніх творців представників німецьких національних прагнень та прихильників католицько-консервативних ідей, які сприймали ці думки як результат «католицького культурного руху» та «визначну державну місію Австрії» [129].

У новітніх дослідженнях австрійської політики стосовно українського питання даного періоду переконливо показано намагання віденського уряду активізувати український національний рух напередодні війни в австрофільському напрямі. С.Попик, зокрема, зазначає, що «епоха Штюрґка» була сприятливою як для цього, так і для справи реалізації ідеї коронного краю [111].

Вітчизняні історики більш одностайні щодо планів і мотивації дій російського уряду стосовно українських земель у Першій світовій війні. Успішний розвиток українського національного руху в Галичині та Буковині, поширення громадсько-політичних зв'язків із Наддніпрянщиною дедалі виразніше перетворювалися на серйозну загрозу для імперських інтересів Росії. Тож знищення бази українського відродження в Галичині, на думку сучасних дослідників, було однією з основних причин вступу цієї країни у війну.

Українське питання, унаслідок зацікавлення ним європейських урядів, стало об'єктом міжнародної політики [89, 90, 120, 61, 106, 46 та ін]. На нашу думку влучно зауважував із цього приводу Л.Василевський, «уже сам факт, що на українській етнографічній території влада належала двом державам, мав міжнародне значення і породжував можливість, якщо не потребу, використання української справи у цілях закордонної політики». Із початком війни і значною мірою під її впливом це питання актуалізувалося й

поступово стало суб'єктом у системі дипломатичних відносин того часу, що підтвердила участь українських делегацій у мирних конференціях, налагодження двосторонніх дипломатичних відносин та підписання Брестського мирного договору. Ці питання й сьогодні перебувають у полі зору істориків.

Однією з найпопулярніших тем у сучасній вітчизняній історіографії Першої світової війни став аналіз різних політичних орієнтацій еліти українського суспільства 1914–1918 рр., що частково пояснюється доступністю джерел та наявністю значної літератури з цього питання¹⁰. Однак політичні течії того часу розглядаються здебільшого у суто українському аспекті, без порівняння з аналогічними процесами, які паралельно відбувалися в інших центральноєвропейських суспільствах, що могло б стати основою для суджень про своєрідність чи типовість власне української ситуації, певною мірою пояснити невдачі революції 1917–1921 рр. Зрештою, серед тих політичних «орієнтацій» української еліти часів Великої війни, що їх виокремлюють сучасні дослідники, доволі глибоко проаналізовано лише діяльність Спілки визволення України та частково Головної (згодом – Загальної) української ради (ГУР/ЗУР), натомість позицію українських політичних груп у Російській імперії показано доволі схематично, фрагментарно (не кажучи вже про правий їх спектр). Трапляються навіть різні оцінки політичної позиції провідних громадсько-політичних сил на початку війни. Так, Б.Андрусин розглядає статтю С.Петлюри «Війна й українці» як декларацію «проросійської позиції» Товариства українських поступовців (ТУП), хоч насправді воно зайняло нейтральні позиції та доволі критично поставилося до публікацій у газеті «Украинская жизнь» [43].

Серед монографічних публікацій останніх років виділяється спільна праця В.Солдатенка та В.Головченка, в якій автори підсумували проблему «українського питання» в роки Першої світової війни [61]. У монографії київського дослідника О.Кураєва розглянуто український фактор у політиці

Берліна й Відня під час Першої світової війни⁶⁸. На основі аналізу, головним чином, німецьких документів автор стверджує про відсутність у цієї країни конкретних планів щодо українського питання до початку конфлікту. Формування власного політичного курсу щодо цього чинника Берлін розпочав у другій декаді серпня 1914 р. у контексті можливого українського повстання в тилу російських військ за взірцем революції 1905–1907 рр. Своєю чергою, ідею українського державотворення від самого початку війни вища влада Австро-Угорщини відкидала, розглядаючи її винятково в контексті політики обіцянок (у цьому зв'язку в уряді не знайшла підтримки концепція реорганізації Цислейтанії, запропонована бароном Андріаном, яка передбачала створення провінції Рутенія). Серед усіх регіонів України впродовж останнього десятиліття вже традиційно найбільше досліджень, у тому числі 7 дисертаційних праць, присвячено Галичині. Політику російської окупаційної адміністрації у східній її частині в 1914–1917 рр. дослідила І.Кучера.

Різним аспектам взаємодії Союзу визволення України із західноукраїнськими політичними, громадськими та культурними інституціями присвячено дослідження І. Патера [105-107]. Автор слушно зауважив, що «активна робота СВУ на засіданнях ЗУР, реалізація спільних проектів, виражена позиція в конфліктах керівництва ради та опозиційних груп свідчили про вагомий вплив наддніпрянців на суспільно-політичні процеси у західноукраїнських землях у 1915–1916 рр.

Усе це актуалізувало необхідність створення українського наукового синтезу проблеми «Велика війна та Україна», першою спробою якого стала колективна монографія, підготовлена співробітниками Інституту історії України НАНУ та провідними вітчизняними фахівцями із зазначеної проблеми, де, власне, робиться наголос на дослідженні складних процесів у житті воєнного українського соціуму [51]. Книга складається з кількох десятків ґрунтовних розвідок, об'єднаних у сім розділів. Не оминули автори й більш традиційних тем: міжнародні відносини (вплив війни на народи

Центрально-Східної Європи, українське питання в політиці європейських урядів, москвофільський фактор), політичні питання (націєтворчі процеси, легітимістський рух, СВУ, західноукраїнська інтелігенція в роки війни). Завершується колективна праця аналізом гетьманату П.Скоропадського та створенням Західноукраїнської Народної Республіки, тим самим долаючи традиційне для вітчизняної історіографії хронологічне роздвоєння при розгляді подій Першої світової війни на українських землях у складі Російської та Австро-Угорської імперій.

У книзі, створеній інтернаціональним колективом учених, висвітлюється історія України у широкому контексті подій Першої світової війни та революційних процесів на теренах колишньої Російській імперії, які актуалізували українське питання, уможливили державну незалежність УНР, перетворення її на суб'єкт міжнародних відносин. У центрі дослідження знаходиться політика Німеччини та Австро-Угорщини щодо України, детермінована прагматичними інтересами отримання продовольчих і сировинних ресурсів для продовження війни. Водночас показано ставлення інших європейських держав, США, більшовицької Росії до України, роль країн Антанти у позбавленні УНР перспектив самостійного існування у повоєнному устрої світу. Розкриваються й внутрішньополітичні причини невдалих спроб утвердження українцями національної державності [130].

Таким чином, упродовж останніх двох десятиліть історики зробили чимало у вивченні становища українських земель у роки Першої світової війни, а створений ними фундамент повинен стати хорошою основою для подальших досліджень.

РОЗДІЛ 2.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

На початку ХХ ст. «українське питання» розглядалося як одна з найзаплутаніших проблем підготовки і проведення Першої світової війни. Опинившись в епіцентрі глобального військового протистояння українські землі стали одним із головних об'єктів реалізації далекосяжних планів двох ворогуючих блоків – Троїстого союзу і Антанти. Міжнародний аспект «українського питання» визначався реальним співвідношенням сил воюючих держав та устремлінням пригнобленого народу суміжних ворожих імперій до самовизначення у межах своїх етно-географічних кордонів, що змушувало тогочасну українську еліту вдаватися до пошуків найоптимальніших політичних орієнтацій задля реалізації державотворчих завдань. «Українське питання» виникло й розвивалося в координатах складної системи об'єктивних і суб'єктивних чинників, породжених суперечностями міжнародних відносин на початку ХХ ст., і мало неабияке значення для вироблення зовнішньополітичної стратегії військово-політичними колами провідних європейських держав [90, с. 155].

На початку ХХ ст. уряди Німеччини і Австро-Угорщини мали певні політичні плани щодо українських земель. Україна, як найбільша серед бездержавних територій Європи, з величезними матеріальними та людськими ресурсами стала об'єктом їх зазіхань [81, с. 18]. Це впливало як з її геополітичного розташування, так і бажання двох великих європейських імперій прибрати до своїх рук численний потенціал українських природних й продовольчих ресурсів. Внаслідок таких прагнень Україна опинилася в орбіті уваги провідної західноєвропейської дипломатії [77].

Слід зазначити, що ставлення Берліна і Відня до «українського питання» зумовлювалось складним переплетінням як внутрішньої, так і

зовнішньої політики обох держав. Безпосередньо підготовка до реалізації військово-політичних планів Німеччини і Австро-Угорщини почалася ще в жовтні 1879 р., коли був укладений австро-німецький союзницький договір, що передбачав спільні дії обох держав у випадку нападу Росії на одну із них. У травні 1882 р. до них приєдналася Італія. Так утворився військово-політичний блок Троїстий союз, що був спрямований проти Росії, Франції та Англії. Пізніше договір тричі поновлювався (у лютому 1887 р., травні 1891 р. і червні 1902 р.), але без суттєвих змін. Передбачивши всі основні варіанти майбутніх військових дій, Троїстий союз першим розпочав практичну підготовку до майбутньої війни загальноєвропейського масштабу, що мала вестись під гаслом визволення «малих народів», якими вважали й українців.

Україна наприкінці XIX ст. розглядалася у Берліні як одна із складових частин зовнішньополітичної концепції т.зв. «другорядних народів і держав» (Randstaatenpolitik), пріоритетним завданнями якої було, перш за все, розчленування Російської імперії. Більш досконало ці питання розглядалися в пангерманській концепції т.зв. «Серединної Європи» (Mitteleuropa), ядром якої мали стати Німецька й Австро-Угорська імперії [120, с. 184]. Зовнішня політика цих держав характеризувалась прагненням відірвати українські землі від монархії Романових не тільки через геополітичні, але й через господарські розрахунки. Німці добре розуміли, що в Україні щорічно збирали близько 43 % світового врожаю ячменю, 20 % пшениці, 10 % кукурудзи та ін., загалом понад 16 млн. т. хліба на рік [61, с. 14]. Значна частина української сільськогосподарської продукції постачалася на зовнішній ринок. І тому, встановлення контролю над цією величезною «європейською житницею» служило конкретною військово-політичною ціллю для німців.

Німецьку імперію в Україні, крім сільського господарства, насамперед цікавили вугілля, залізна і марганцева руди, металургія, машинобудування та ін. Потужно працювали величезні промислові центри загальноімперського значення на Донбасі і Придніпров'ї: Донецький вугільно-металургійний,

Криворізький залізорудний і Нікопольський марганцевий басейни. Зокрема, напередодні Першої світової війни в районі Нікополя видобувалося понад 21 % загальноросійського обсягу марганцевої руди, а металургійні заводи Донбасу і Придніпров'я виплавляли близько 74 % чавуну [129, с. 7]. За цими показниками Україна входила в число світових лідерів. Мету німецької «східної політики» чітко сформулював відомий промисловець, засновник металургійних заводів «Thyssen AG» Август Тіссен (1842-1926 рр.), який наголошував, що «Росія мусить поступитися нам районами Прибалтики, можливо, частково Польщею і областями по Дунаю, включаючи Одесу, Приазов'я з Кавказом. Це відкриє нам сухопутний шлях у Персію та Малу Азію, щоб, у разі потреби, наздогнати Англію в Єгипті та Індії» [116, с. 17].

Опанування українських земель Німеччина розпочала задовго до Першої світової війни у вигляді економічної експансії. Зокрема, німецькі промисловці володіли рядом кам'яновугільних, марганцевих і каолінових шахт та рудників на Донбасі й Криворіжжі. У металургійній промисловості їм належало близько 10-15 % капіталу «Акціонерного анонімного товариства російської залізної промисловості» та ряду інших підприємств галузі, а в машинобудуванні частка німецького капіталу була ще більшою – майже 30-40 %. Німецький публіцист та історик Аксель Шмідт (1870-1940 рр.), напередодні Першої світової війни, в книзі «Мета Росії» звертав увагу на геополітичних перевагах України завдяки її промисловим і продовольчим багатствам, зазначаючи, що «тільки з втратою України-житниці, рудної й вугільної бази Росії, остання була б знищена вщент» [108, с. 36]. Отже, німецькі політики та публіцисти конкретно вказували, що Україна займає важливе місце в політичних планах Берліна саме завдяки своєму унікальному економічному потенціалові, який концентрувався, в основному, у південноукраїнському регіоні.

Напередодні Першої світової війни правлячі кола Німеччини своєю головною метою вважали розчленування Російської імперії на частини. При цьому особливо важливого значення вони надавали, знову ж таки, Україні.

Німецький публіцист Курт Ставенхаген (1884-1951 рр.) підкреслював, що «відірвана від Росії, включена в економічну систему Середньої Європи, Україна могла б стати однією з найбагатших країн світу» [77, с. 66]. Перший секретар німецького посольства у Санкт-Петербурзі й майбутній рейхсканцлер Німецької імперії (1900-1909 рр.) Бернхард фон Бюлов (1849-1929 рр.) зазначав, що його держава повинна «на багато років наперед зруйнувати економічні джерела Росії шляхом спустошення її чорноземних губерній... Нам необхідно, нарешті, відрізати Росію від обох її морів – Балтійського та Чорного, на яких базується її світова могутність». Згодом він стверджував, що «Росію можна звести до рівня держави другорядного масштабу, якщо вона зазнає соціального розладу, або втратить Україну» [90, с. 157]. Такими діями Німеччина планувала відтіснити Росію далше на схід, обмеживши її кордонами колишнього Московського князівства. Також німецька дипломатія вбачала в Україні плацдарм для дальшого походу на схід, і розглядала її як одну із складових стратегічного плану завоювання найціннішої британської колонії – Індії.

Остаточна ідея підкорення українських земель була сформована на початку ХХ ст., коли німецькі урядові кола почали наполегливо наголошувати на необхідності «тиску на схід» (*Drang nach Osten*). У 1907 р. при міністерстві закордонних справ Німеччини створюється науково-дослідницький відділ з «українського питання», а у Генеральному штабі збройних сил сформовано спеціальний орган військової розвідки проти Росії [137].

Німецьку політику стосовно Східної Європи, і зокрема, України, формували три течії, які мали істотний вплив на дії уряду. Найвпливовішою вважалася група одного з найпотужніших ідеологічних центрів Німецької імперії – «Пангерманської ліги» (*Alldeutscher Verband*), що об'єднувала найбільш радикально налаштованих офіцерів, бізнесменів та представників інтелігенції. Пангерманці наголошували на безумовній перевазі німців над іншими народами, в силу чого «велика німецька раса» мала підпорядкувати

собі інші, менш «повноцінні» нації. Їхні політичні плани були опубліковані в брошурі «Велика Німеччина і Середина Європи в 1850 р.» (Берлін, 1895 р.), де зазначалося, що до складу «Великої Німеччини» повинні увійти Нідерланди, Бельгія, німецька Швейцарія, Австро-Угорщина, Польща, Прибалтика, Румунія, Сербія і Україна [137]. Подібні експансіоністські та мілітаристські теорії пропагувалися в особливому меморандумі, авторами якого були провідні ідеологи руху Ернст Хассе (1846-1908 рр.), Альфред Гугенберг (1865-1951 рр.) та ін., де цілі війни визначалися, насамперед, територіальними захопленнями на сході за рахунок українських, польських, білоруських та прибалтійських земель. До меморандуму додавалися відповідні карти і коментарі. Пангерманісти прагнули, перш за все, розгромити Росію й колонізувати Галичину і Чорноморське узбережжя. Існування України розглядалося виключно в межах стратегії німецької експансії на схід [137].

Другою за впливом була група відомих німецьких журналістів і наукової інтелігенції «Серединна Європа» (Mitteleuropa), яку представляли політичний публіцист і дослідник історії Східної Європи Пауль Рорбах (1869-1956 рр.), публіцист і дослідник історії та економіки слов'янських народів Георг Кляйнов (1873-1936 рр.) та ін. У програмній праці «Неросійські народи Росії і ми» ідеологи групи виступали за надання незалежності неросійським народам Російської імперії. Після відвідин України в 1897 р. П. Рорбах виступив із гаслами перетворення її у напівсамостійну державу, залежну від Німеччини. Відоме його твердження: «Хто володіє Києвом, той має ключ від Росії» [120, с. 185]. Крім того, на їх думку, українські землі могли стати зручним плацдармом для подальшого наступу на схід, аж до Індійського океану.

Третю групу – консервативних політиків очолював професор історії Пруської військової академії і Берлінського університету Отто Гетч (1876-1946 рр.), який підтримував ідеї добросусідських відносин з іншими країнами, і виходив з того, що Російська імперія залишиться неподільною

державою. Він був активним противником «східної політики» Німеччини, виступав проти відродження будь яких східноєвропейських держав. Поступово в нього з'явилися прихильники серед впливових політичних кіл, які також бажали спільного з Росією панування над Східною Європою [44, с. 21-35].

Отож, уряд і Генеральний штаб збройних сил Німецької імперії змушені були знаходити компроміс між агресивними поглядами пангерманістів і ліберальними консерваторів, а зовнішньополітичне відомство схилилось до рекомендацій групи «Серединної Європи».

Напередодні Першої світової війни Німеччина остаточно вирішила відірвати Україну від Російської імперії, адже це завдання розглядалося нею як одне з найважливіших в східноєвропейській політиці. Розробка цього плану тривала протягом останніх декількох десятиліть, а військове керівництво вдосконалило його згідно відомого плану «Шліффена». Зокрема, в червні 1914 р., кайзер Вільгельм II Гогенцоллерн (1859-1941 рр.) скликав нараду в замку Конопіште (поблизу Праги), де було вирішено утворити велике Королівство Польське, у складі українських, литовських і польських земель, на чолі із старшим сином наступника престолу Австро-Угорської монархії, ерцгерцога Франца Фердинанда – малолітнім Максиміліаном Гогенбергом (1902-1962 рр.). Вже на початковій стадії війни, у серпні 1914 р., німецький рейхсканцлер (1909-1917 рр.) Теобальд Бетман-Гольвег (1856-1921 рр.) в меморандумі до свого посла у Відні зазначав про наміри Німеччини здійснити повстання в Україні, пов'язуючи це з планом створення низки буферних держав із неросійських народів у західних провінціях царської імперії, що межували з Німеччиною або Австро-Угорщиною. В той же час знаний німецький військовий історик і політик Ганс Дельбрюк (1848-1929 рр.) стверджував в редагованому ним берлінському журналі “Прусські щорічники” (*Preussische Jahrbücher*), що «Росія має втратити всі чужорідні області на західному кордоні... Росію необхідно перетворити в колишню напівазіатську державу» [134, с. 29]. Однак, слід зазначити, що ці наміри

могли бути реалізовані лише при особливо сприятливому розгортанні військово-стратегічних дій на фронті. Таким чином, «українське питання» займало важливе місце у зовнішньополітичних концепціях німецького уряду напередодні Першої світової війни.

Розробляла свої плани щодо України й Австро-Угорська імперія. Однак, слід зазначити, що у першій половині XIX ст. австрійський уряд не проявляв особливої зацікавленості до східного напрямку геополітичної стратегії. Лише після поразки у літній 1866 р. війні з Пруссією, коли Австрію було усунуто від загальнонімецьких справ, східноєвропейський напрямок набуває для Відня все більшого значення. Австрійські політичні кола частіше стали зосереджувати увагу на Україні. У 80-х роках XIX ст. саме австрійці запропонували ідею створення Київського королівства під владою Габсбургів, з метою позбутися російського впливу на українських землях. Австро-Угорщина крім збереження панування у Східній Галичині, Буковині і Закарпатті, претендувала ще й на російські Волинь і Поділля, а деякі політики навіть мали ілюзорні надії приєднати, за сприятливих умов, і Наддніпрянщину. Це дозволило б Відню, маючи у своєму підпорядкуванні українців, поляків, чехів, словаків претендувати на керівну роль у слов'янському світі. З цією метою Австро-Угорщина на початку XX ст. розгорнула активну розвідувальну діяльність на східних українських землях. Це свідчило про її зацікавлення Україною як частиною території свого можливого військового супротивника [121].

Серед чинників, які могли послабити царську Росію, австрійські політики розглядали можливість якісного посилення українського національного руху в Наддніпрянщині. Оцінюючи тогочасну ситуацію в південно-західній частині Російської імперії, вони прагнули за допомогою галичан схилити наддніпрянців до австрійської ідеї утворення Київського королівства. Таким способом окремі австрійські політики сподівалися у перспективі, за сприятливої міжнародної кон'юнктури, приєднати частину чи всю Наддніпрянську Україну до Габсбурзької монархії, водночас не

відмовляючись від уже контрольованих українських земель [43, с. 18]. Тим самим Австро-Угорщина хотіла відтіснити Росію від своїх кордонів і узбережжя Чорного моря та усунути небезпеку російської інтервенції на Балкани і в Туреччину. Ідея створення буферних держав на західних кордонах Російської імперії, зокрема в Україні, набирала особливого зовнішньополітичного значення для австрійських урядовців.

Напередодні Першої світової війни військово-політичні кола Австро-Угорщини мали своє бачення розвитку «українського питання» у напрямку розвалу Російської імперії. Оцінки й підходи до реалізації цього плану були викладені в звіті австрійського консула у Львові Емануїла Урбаса на початку війни, у серпні 1914 р. Зокрема, на його думку, в політичному значенні Україна мала б лише незначним чином консолідуватися з Австрією, а у військово-промисловому відношенні повинен бути найтісніший зв'язок, щоб уникнути небезпеки російської експансії в майбутньому. Такі ідеї знайшли своє продовження в дещо пізнішому меморандумі «Значення української проблеми Галичини для зовнішньої політики загалом» Леопольда фон Андріана-Вербурга (1875-1951 рр.), який до війни був австрійським генеральним консулом у Варшаві, де наголошувалось: «За значенням для нашої зовнішньої політики і для монархії український народ обіймає перше місце. Від нашого ставлення до нього залежатиме майбутній перебіг історії Австро-Угорщини» [76, с. 721-722]. Якщо порівняти основні тези обох австрійських дипломатів, то в їх різних за змістом пропозиціях було одне спільне – те, що вони були проти українського державотворення. Так, всупереч певним обіцянкам українцям, загалом у своїх політичних прогнозах вони не розглядали можливості утворення самостійної України [110, с. 343-345].

Свою точку зору щодо «українського питання» висловлювали й угорські політичні діячі. Так, у червні 1914 р. прем'єр-міністр Угорського королівства (1903-1905, 1913-1917 рр.) Іштван Тіса (1861-1918 рр.) відзначав, що «становище українців в Угорщині набагато краще, ніж становище

українців у Росії тому, що російський уряд хоче поневолити весь український народ» [12, с. 64]. Коментуючи цю демагогічну заяву угорського політика напівурядова “Будапештська газета” (Budapesti Hírlap) наголошувала, що українське питання має велике міжнародне значення, і воно повинно бути вирішене [94, с. 73].

Незважаючи на різні думки, в процесі ретельної підготовки до майбутньої війни австрійські урядові кола розраховували здійснити відокремлення українських земель від Росії з утворенням самостійної держави. Це назавжди мало б послабити Росію та її вплив у Чорноморському регіоні. В цьому контексті Генеральний штаб збройних сил Австро-Угорської імперії передбачав на початковому етапі війни здійснити висадку спільного австро-турецького експедиційного корпусу на Кубані та півдні України (в районі Одеси), до складу якого мав увійти український військовий легіон чисельністю близько однієї тисячі військовослужбовців, переправлених до Стамбула. Мета військової операції полягала в організації на Україні антиросійського повстання. Але внаслідок суперечностей, що виникли в турецьких урядових колах ідея експедиційного корпусу не була реалізованою [119, с. 25].

Вже 6 серпня 1914 р. міністр фінансів Австро-Угорщини Леон фон Білінський заявив начальнику австрійського генштабу Конраду фон Гетцендорфу про бажання включити Конгресову Польщу до складу імперії, а 12 серпня у Міністерстві закордонних справ обговорювалося питання про визначення кордонів Польщі і наскільки Україна повинна бути поширена на схід [107, с. 508].

З початком війни найприйнятнішим виявився план, згідно якого передбачалося приєднання до Австрії Холмщини, Підляшшя, Волині та Поділля, тобто земель, на яких поширювалася греко-католицька церква. Ці території разом зі Східною Галичиною і Буковиною мали об'єднатися в окрему українську автономну область у складі Габсбурзької імперії. Для реалізації задуманого уряд Австро-Угорщини повинен був розв'язати

польське питання в австро-польській частині, а також сприяти піднесенню самостійницького українського руху. У донесення від 6 серпня 1914 р. консул Е. Урбас писав зі Львова шефу кабінету міністрів О. Гойосу, що незважаючи на те, як буде розв'язане польське питання у тій переможній війні, московська влада тільки буде відштовхнута, але не підірвуться її основи. Австро-Угорщина повинна у цій війні назавжди знищити російську владу, створити вільну Україну до Дону, збудити давні національні почуття у справжньому католицькому дусі Брестської унії [122, с. 101].

А. Шептицький у листі від 15 серпня 1915 р. до Е. Урбаса подав свій найреальніший план щодо утворення самостійної держави, здійснення якого передбачалося у трьох напрямках: по-перше, організація мілітарної акції; по-друге, реформа соціально-правової сфери; по-третє, справа організації Церкви. Все це передбачалося здійснювати на українських територіях, відібраних від Росії. Крім того, А. Шептицький теж як Е. Урбас висунув ідею незалежної держави на чолі з гетьманом [107, с. 510]. Таким чином, проєктована повоєнна Українська незалежна держава мала бути пов'язана персональною унією з Австрією. Згодом ця ідея набрала реальних рис з появою на політичному горизонті ерцгерцога Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного).

Зовнішньополітичне відомство Австро-Угорщини вважало, що без покровительства незалежна Україна не зможе втриматися від загрози Росії або матиме тенденцію радикально-соціалістичної республіки, що особливо турбувало австрійців. З огляду на те, австрійський уряд старався зберегти вплив на український рух і в Галичині, і в Наддніпрянщині, він прагнув спрямувати український національний рух у Східній Україні в русло галицької української політики [122, с. 101-102.].

Однак, Центральні держави не могли погодитися з тим, щоб проголошення самостійності української держави випереджало розв'язання польського питання. Самостійність України, як зазначав австрійський історик Біль Вольфдітер, «не могла йти першою ще з уваги на Польщу» [120,

с. 186]. Крім того, австро-угорський уряд, як вже підкреслювалося, лякала перспектива створення самостійної держави у зв'язку з можливою активізацією українського сепаратистського руху в Австро-Угорщині, який загрожував монархії.

Що стосується Німеччини, то на початку війни вона не виявляла особливих інтересів щодо України. німецький консул у Львові Гайнце, доповідаючи у Берлін про переговори між австрійським консулом Е. Урбасом і українськими політиками у Львові зазначав, що з всіх головних питань найдокладніше розглядалася організація повстання в українських областях Росії. Стосовно українського руху він у звіті до німецького посла у Відні Чіршкі від 6 серпня 1914 р. підкреслював, що коли за допомогою цього руху вдасться викликати повстання на півдні Росії, поряд із очікуваним повстанням у Конгресовій Польщі, то «найнебезпечніший з наших трьох ворогів буде вражений у серце...» [81, с. 90].

К. Левицький передав Гайнце для німецького уряду меморандум Головної Української Ради «Ukrainische Aktion» («Українська акція»), в якому відзначалося, що найвищою метою українців є самостійна держава в «сучасних етнографічних межах». Одночасно консул передав до Міністерства закордонних справ спеціальний меморандум ГУР до німецького уряду із запевненням готовності українського народу віддати свою майбутню державу під правління Німецької держави, а для її організації скористатися «допомогою головних німецьких державних службовців». Отримавши відповідні матеріали з проханням українців про «моральну та фінансову підтримку» повстання на півдні Росії, кайзер Вільгельм II негайно розпорядився виділити кошти на пропаганду [81, с. 52].

Німеччина стала виявляти прагматичне зацікавлення до української справи. Німецький посол у Відні Ф.-Г. фон Чіршкі зустрівся з воєнним керівництвом та прем'єр-міністром Австро-Угорщини, яких серйозно попередив, щоб в українській акції не зважали на поляків. Посол заявив офіційну позицію Берліна, що «після пробудження не буде польського

королівства до Чорного моря». Він передав К. Левицькому і М. Василькові, які 15 серпня 1914 р. прибули до Відня для переговорів щодо організації Українського легіону, пропозицію найближчим часом відвідати Берлін для зустрічі із заступником державного секретаря Міністерства закордонних справ А. Ціммерманом.

Втрата Східної Галичини, яка за словами начальника Генштабу австро-угорської армії Ф. Кондрада представляла для монархії таку ж цінність, як Східна Пруссія для Німеччини, поразка німців на Марні (5–9 вересня) призвели до перегляду Центральними державами своїх стратегічних планів. Прорив російських військ у Західну Галичину звів нанівець використання польського чинника. Їхнє наближення до Угорщини і Богемії змушувало Центральні держави тепер сподіватися на українську революцію. Напрацьовані у серпні – на початку вересня 1914 р. австро-німецькі плани щодо вирішення українського питання залишалися актуальними впродовж всього воєнного періоду. Зростання німецьких інтересів до України засвідчив і такий факт: воєнне міністерство 11 грудня 1915 р. дозволило заснувати у Мюнхені Спілку німецьких прихильників української незалежності «Вільна Україна». Очолював Спілку генерал Л. фон Гебзаттель (пангерманець), який висловив сподівання, що «німці та їх союзники йтимуть далі від перемоги до перемоги, щоб можна було визволити Україну з російського панування» [105, с. 84].

Проте ситуація, що склалася на Східному фронті у зв'язку з наступом росіян т. зв. Брусіловським проривом, змінила німецькі плани щодо українського питання. Ціною великих зусиль австро-німецьким військам у жовтні 1916 р. вдалося стабілізувати Східний фронт. Це призвело до виснаження економічних, військових і людських ресурсів обох держав, насамперед Австро-Угорщини. Все це змусило австро-угорський уряд відхилити свою «австро-польську» розв'язку і погодитися з німецьким варіантом розв'язання польського питання. Польське Королівство мало стати

буферною державою «для охорони Німеччини, щоби Росія не могла впадати на відкриті німецькі області» [84, с. 330].

У листопаді 1916 р. ерцгерцог Вільгельм звернувся з листом до головнокомандувача австрійською армією ерцгерцога Фрідріха з метою дізнатися думку Генштабу щодо перспектив українського руху. Австрійський Генштаб, на відміну від німецького не виявляв зацікавлення українським питанням, тому й відповідь була невтішною – не видно умов для реалізації такого плану. Вільгельм Габсбург розгорнув широку діяльність в українській справі, що ускладнювала відносини з Німеччиною і наражала на конфлікт у вирішенні польського питання, а згодом у 1918 р. ставка німців на П. Скоропадського звела нанівець плани молодого австрійського архикнязя. Незважаючи на прихід на престол нового цісаря, призначення нового уряду австрійська політика щодо українців Галичини залишалася незмінною [84, с. 521-522].

Урядові кола провідних держав Антанти – Великобританії й Франції, на відміну від держав Троїстого союзу, переслідуючи власні колоніальні політичні цілі, тривалий час мало цікавилися «українським питанням» загалом. Але слід зазначити, що вони були обізнані про «українську проблему» з німецьких джерел. Першою проявила активність у цьому напрямку Велика Британія. Матеріали британської преси й урядових структур цього періоду засвідчують ґрунтовну поінформованість про суть «українського питання». Зокрема, відомий англійський історик, один із розробників цивілізаційної теорії й дослідник Східної Європи Арнольд Тойнбі (1889-1975 рр.) дізнався про існування українського народу під час Боснійської кризи 1908-1909 рр. від свого колеги по навчанню в Оксфордському університеті, уродженця Тернопільщини – Льюїса Нем'єра (Людвіга Бернштейн-Немировського, 1888-1960 рр.), який виріс в Східній Галичині, навчався у Львівському університеті, в 1906 р. емігрував до Великої Британії. В 1914-1915 рр. служив рядовим солдатом у британських збройних силах, пізніше став відомим англійським істориком. Поглиблений

інтерес до української проблематики А. Тойнбі проявив вже під впливом подій Першої світової війни, під час праці над монументальним 12-томним аналізом становлення та занепаду цивілізацій «Дослідження історії» (1934-1961 рр.). У праці «Нова Європа. Кілька нарисів про відбудову» (1915 р.) А. Тойнбі дає розуміння топоніму «Україна» не як окраїни Росії, а як «широкої території від Карпат до Волги на межі величезних природно-географічних регіонів». Вчений ототожнював давню історію українських земель з відомою від часів Античності «країною чорнозему» [97, с. 18].

Британські урядові кола вважали, що для перемоги над державами Троїстого союзу необхідно залучити на свій бік т.зв. «малі народи», тому проголошували прийнятні для них гасла про національне самовизначення. Для цього було створене агентство з публічної підтримки національного самовизначення, де науковці, журналісти, письменники, використовуючи суспільну думку, вміло проводили пропагандистську діяльність [65, с. 189]. Отже, британський уряд задекларував намагання вирішувати національні проблеми народів, поневолених ворогами Антанти, з метою використати їх як зброю проти держав австро-німецького блоку.

Що стосується «українського питання», то справжні наміри британських політиків розкрив у своїх спогадах англійський державний діяч, вчений-славіст Роберт Сетон-Вотсон (1879-1951 рр.). У 1906 р. він відвідав Австро-Угорщину, після чого опублікував серію статей про важке становище національних меншин у монархії, вимагаючи надати їм автономію. Влітку 1914 р. він мав намір відвідати Росію, аби з'ясувати позиції царського уряду щодо майбутнього України. Однак, проаналізувавши російську пресу та провівши ряд зустрічей із відомими слов'янськими діячами різних політико-ідеологічних спрямувань, він відмовився від цієї поїздки, визнаючи її безперспективною: «Єдиний шлях, яким я можу привернути до себе... офіційну й більшість неофіційної Росії, є Totschweigen (цілковита мовчанка) щодо українського питання. У цьому я не бажаю брати участі» [130, с. 385].

У березні 1913 р. засновано виключно з англійців «Ukrainian-British Committee», що заявив про своє бажання докладно вивчати українське питання. Секретарем цього Комітету був Джордж Раффалович – англійський публіцист, прихильник українців. Д. Раффалович у статтях «Доля Східної Галичини», «Війна в Галичині» (опублікованих в газеті “The New Age” (“Новий Вік”) 17 вересня і 17 грудня 1914 р.), згадуючи про свою поїздку по Східній Галичині та про розмови з представниками різних станів українського населення, підкреслював, що “українці є мабуть найсимпатичнішими між всіма слов’янськими націями, одиноких слов’ян, настроєних ворожо супроти Росії». Автор закликав англійську громадськість допомогти українцям у їхніх визвольних змаганнях, ні в якому разі не ігнорувати їх, бо «як ми цьому спротивимось, доконаємо злочину» [107, с. 498].

Англійські громадсько-політичні діячі, вчені, публіцисти все більше цікавилися Україною, адже в ході війни перед ними поставало чимало нових запитань, з якими вони були зовсім або мало обізнані. При Лондонському університеті утворилася ціла школа для вивчення історії, мови, літератури, фольклору слов’янських народів під керівництвом Т. Массарика, і серед всіх слов’ян Україна своїми політичними переживаннями, народною творчістю та історією викликала найбільш живе зацікавлення завдяки тому політичному значенню, яке отримало українське питання за останні роки [42]. У статті «Країна Мазепи», опублікованій у часописі «Athenaeum» (від назви літературного клубу в Лондоні) у 1916 р. підкреслювалося, що «українське питання є однією з політичних проблем, яка повинна викликати найбільш серйозну увагу з боку членів майбутньої мирної конференції» [107, с. 500].

Розглядаючи у статті «Проблема України» становище, що склалося навколо України, Р. Сетон-Вотсон у вересні 1917 р. наголошував, що українське питання стало однією з причин початку Першої світової війни, а перебіг війни довів, що надалі ігнорувати цю проблему неможливо. Він підкреслював, що українське питання не модерна вигадка, але давня

проблема Європи, про що свідчать численні книги, присвячені українським подіям, надруковані англійською мовою ще у XVII столітті [131, с. 141].

Зрозуміло, що зацікавлення британських науковців українським питанням було не випадковим. Адже й правлячі кола Великої Британії теж прагнули поширити свій військово-політичний вплив на Центрально-Східну Європу, тим самим усунути Росію зі своїми панславістичними планами. З одного боку, британський уряд, декларував свою готовність розв'язати національні проблеми поневолених народів Австро-Угорської та Російської імперій, а з другого – розраховував використати національні питання у боротьбі проти Центральних держав. Так, Д. Ллойд Джордж стверджував, що напередодні обрання його прем'єр-міністром Великої Британії восени 1916 р., були розроблені плани послаблення Росії, що передбачали «створення ефективного бар'єру проти російського домінування в Європі»²². [107, с. 501].

Французька республіка мала намір повернути анексовані Німецькою імперією, після поразки у франко-пруській війні (1870-1871 рр.), Ельзас і Лотарингію, захопити Саарський вугільний басейн, Рейнську промислову зону і заодно частину німецьких колоній. Що стосується «українського питання», то офіційна політика Парижа не брала до уваги реальний його стан, оскільки головному союзникові імперії Романових по Антанті найбільше імпонувала ідея «єдиної і неподільної Рассеї», як перманентної військово-політичної противаги німецькому реваншизму на сході Європи [89, с. 49].

З початком війни у Франції було створено Центральне бюро національностей на чолі з генеральним секретарем журналістом Жаном Пелісьє. Зусиллями цього бюро засновано у червні 1915 р. Союз національностей, до складу наглядового комітету якого входили депутати, сенатори і вчені – нобелівські лауреати, серед котрих троє були лауреатами Нобелівської премії миру [22, с. 17]. На першій конференції Союзу національностей у Парижі (26–27 червня 1915 р.) обговорювалися проблеми

пригночених народів. Оскільки українські представники не прибули, то доповідь про українське питання передали у Бюро національностей, з якою учасників конференції ознайомила секретар Бюро Івона Пувро. Особливу увагу присутніх вона зацентрувала на вплив, який міг мати український національний рух по закінченні війни, “оскільки українці складають у південній Росії компакту тридцятип’ятимільйонну групу населення, до якої треба додати рутенців Галичини та Угорщини. Вони творять більше, як чотиримільйонну групу” [7, с. 239].

З російською окупацією Галичини українське питання в Франції ставало більш актуальним, з’явилися загальні статті про національні утиски українців російським режимом. У французів виникало певне занепокоєння, навіть побоювання того, щоб австрійські українці “не кинулися в обійми “визволительці” Росії, а, навпаки, попірали конституційну Австрію проти російського царизму”. Вістки про російські зловживання під час окупації австрійської України знайшли відгомін у державах Антанти, головно у Франції, до чого причинилися перш за все видання СВУ французькою мовою “La Revue Ukrainienne” та “L’Ukraine” (Лозанна). Французький публіцист і вчений-психолог Густав ле-Бон у 1915 р. опублікував книжку “Renseignements psychologiques sur la guerre europeene” (“Психологічні розважання над європейською війною”), в якій розповів про утиски українського населення в Галичині з боку російських властей, відібрання церков, пограбування музеїв, заборону вживання української мови в суспільному житті та церкві, примусовий перехід на православ’я тощо [107, с. 507].

На початку серпня 1915 р. французький уряд заборонив розповсюджувати в країні часопис «La Revue Ukrainienne». З цього приводу у ноті Управління політичних справ Міністерства закордонних справ Франції зазначалося, що наміри цієї газети «не є чистими, а оскільки наглядати за цим виданням важко, краще його заборонити раз назавжди» [75, с. 18].

У листопаді 1915 р. Бюро національностей передало Міністерству закордонних справ повідомлення про Україну, оголошене у червні 1915 р. на Паризькій конференції національностей. У ньому викривалася русифікаторська політика царизму, заперечувалося право Росії на володіння Україною, однак, чітко не було сказано про її державну незалежність [107, с. 507].

У лютому 1917 р. Українське Бюро в Швейцарії вручило французькому послу Ж.-Б. Бо два примірники меморандуму «Українські вимоги» з проханням передати один – президентові країни, другий – міністрові закордонних справ. У меморандумі були викладені погляди щодо розв'язання українського питання. У ньому підкреслювалося, що «українці вимагають незалежності. Вони завжди розглядали її як своє природне право і не пропускали жодної нагоди кожного разу це підтверджувати, коли посягали на їхню незалежність» [75, с. 21].

Загалом, зрозуміло, що український рух в перші роки війни наштовхувався на обережність західних союзників Росії, для яких «російська» Україна була Росією, а «австрійська» – Австрією. З цього випливало, що ні Англія, ні Франція не мали підстав включати українське питання у свої воєнні цілі, оскільки одна частина українських земель знаходилася під пануванням Росії, а другу – вона прагнула «возз'єднати». Тому й не дивно, що у Франції до вибуху революції у Росії про Україну та її прагнення майже нічого не знали [107, с. 508].

Політика російського імперського уряду щодо України визначалася завданням практично реалізувати давню стратегічну мету – захоплення Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття. Грабіжницький характер своїх намірів російська пропаганда прикривала заявами про прагнення зібрати воедино всі російські землі, до яких вона відносила й українські етнічні території. У маніфесті Верховного головнокомандувача збройних сил Російської імперії (1914-1915 рр.) великого князя Ніколая Ніколаєвича (1856-1929 рр., з династії Романових) наголошувалось: «Та не буде віднині

під'яремної Русі! Надбання Володимира Святого, земля Ярослава Осмомисла, князів Данила і Романа, скинувши ярмо, піднесе стяг єдиної, великої, неподільної Росії» [132]. Із захопленням західних українських земель росіяни розраховували також добитися ліквідації «центру мазепинського руху» в Галичині, де наявність політичної свободи й воля до національно-культурного розвитку постійно підживлювали українську національну ідею в Наддніпрянщині.

У контексті проблем, що можуть виникнути у зв'язку з подальшим розвитком українського руху в Галичині, висловлювався державний діяч, граф Георгій Бобринській (1863-1928 рр.; у 1914-1915 рр. очолював російське окупаційне Галицько-Буковинське генерал-губернаторство): «Якщо «руській» дух буде цілком зломлено, і Східна Галичина, і Буковина будуть повністю українізовані, то тоді сила ворожого натиску буде спрямована на нашу Малоросію, і українська пропаганда в нас значно посилиться. Тому ясно, що захист «русской» справи на Дністрі і Сяні стане його захистом на Дніпрі і, працюючи в Галичині, ми працюємо для нашої національної самооборони, незалежно від питання державного возз'єднання з нами Червоної Русі» [89, с. 50].

Напередодні Першої світової війни в російських урядових колах, у парламенті, від російських політиків, в пресі все сильніше почали лунати слова про «українську небезпеку» для Росії з боку Австрії та погрози в сторону останньої за т.зв. допомогу українському рухові. Зокрема, міністр закордонних справ Російської імперії (1910-1916 рр.) Сергій Сазонов (1860-1927 рр.), говорячи про причини війни, однією з головних назвав саме «українську ідею» [128, с. 17]. Російська преса, особливо правого спрямування, почала від Росії та ослабити її військову силу. Для поборення українського руху в Галичині напередодні війни царський уряд значно збільшив матеріальну і моральну підтримку москвофілам, в основі якої пропагувалася всеросійська національна ідея. Через москвофільські організації Росія мала можливість проводити не тільки антиукраїнську

пропаганду серед галичан, перетягуючи їх на свою сторону, але й антидержавну політику – з метою приєднання до Росії всіх українських етнічних земель, що входили до складу Австро-Угорської монархії. Такими діями російський уряд здійснював ідеологічну експансію в Галичині, що проявлялась у відстоюванні ідеї «єдиного русского народа», міфологізації минулого Русі, а також у потужній фінансовій підтримці галицьким москвофілам. Крім цього, Генеральний штаб збройних сил Російської імперії виявляв особливий інтерес до лемків, тому, що їх місце розселення – схили Бескидів (система гірських хребтів у північній смузі Карпат в межах сучасних територій Польщі, України, Чехії та Словаччини) було наближене до кордонів Австро-Угорщини і розглядалося росіянами як можлива військова база на зовнішньому пасмі Карпат у майбутній війні [132].

Плацдармом для підтримки російської експансії на західних кордонах вважалася Волинська губернія. Саме там на початку ХХ ст. важливі адміністративні посади займали діячі, які у 1914-1915 рр. очолюють російську військово-окупаційну адміністрацію в Галичині. З Волині надходила підтримка і спрямовувалася діяльність галицьких москвофілів, активно діяли такі центри русофільської пропаганди, як Почаївська православна лавра (чоловічий монастир, що став оплотом русифікації, осередком діяльності чорносотенних організацій), інтернат у Житомирі, філіал російсько-галицького благочинного союзу та ін. Діяльність цих організацій велась під виглядом захисту православ'я в Галичині. Хоча згідно з офіційною статистикою у 1910 р. в Галичині нараховувалося майже 3,4 млн греко-католиків і лише близько 2,8 тис. православних [29].

Таким чином напередодні Першої світової війни «українське питання» розглядалося представниками Троїстого союзу і антанти в двох площинах – як важливий чинник соціально-економічного і військово-політичного послаблення Російської імперії, а також, без сумніву, як реалізація своїх експансіоністських планів щодо українських земель.

РОЗДІЛ 3.

ГЕОПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ СИЛ У РОЗПАЛ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ (СЕРПЕНЬ 1914 – ЛЮТИЙ 1917 РР.)

Напередодні війни українці Галичини й Наддніпрянщини мали вже деякі успіхи в національно-культурному житті, але незначні у національно-політичному. Із вибухом війни національно-політична ситуація для українців докорінно змінилася. Вони опинилися між двома ворожими державами [Патер СВУ, с. 73]. Українські національно-політичні кола ще до початку війни розпочали обговорювати проблему геополітичної орієнтації та вибору стратегічної позиції у випадку виникнення загальноєвропейського воєнного конфлікту. Наприклад, з'їзд найвизначніших діячів українських партій Галичини 7 грудня 1912 р. на своєму засіданні (пропозиція М.Ганкевича) ухвалив: на випадок збройного конфлікту Австро-Угорщини з Росією вся українська громадськість своїми симпатіями і ділом одностайно й рішуче стане на боці Австрії [84, с. 634]. Подібну резолюцію винесло й Львівське українське жіноцтво на зборах 7 грудня 1912 р. За Австрію, радше за антиросійську коаліцію, висловився і другий Український студентський з'їзд, який відбувся 2-4 липня 1913 р. у Львові. Позицію молоді з ідеологічного й тактичного боку обґрунтував Д.Донцов у рефераті “Суспільно-політичне положення нації і наше завдання”. Із початком воєнних дій у Львові відбулася проавстрійська маніфестація українців. Відомий український лікар і громадський діяч Є. Озаркевич виступив із промовою, в якій запевнив австрійську владу, що «український нарід зложить усе своє майно і свою кров, щоби боронити цю державу, її династію і цісаря» [41].

Щодо Наддніпрянської України, то через панівний у Росії режим і через надто слабку суспільно-політичну організованість, вона своїх поглядів на цю справу не оприлюднювала. Політичні діячі Наддніпрянщини, як зазначав один із лідерів СВУ А.Жук, не бажали чути, що «скоро вдарить

гармата і розпочнеться великий крах тої Європи, в котрій ми живемо сьогодні, а на її руїнах встане нова Європа, в котрій матимемо собі місце й ми – один з найбільших європейських народів», вони не могли збагнути, що «ближчі акти європейської драми можуть стати блискучими розділами нашої власної національної історії» [88, с. 38].

Наддніпрянська громадськість не захопилася галицько-буковинськими настроями й не виявила симпатій до Австрії та Німеччини. Навпаки, українська наддніпрянська інтелігенція не змогла, як свідчить декларація редакції журналу «Украинская Жизнь» – «Война и украинцы», протиставити себе російсько-державному патріотизмові та висловилася за підтримку Росії. Українські інтелігенти, згуртовані навколо «Украинской Жизни», виходили з того, що якщо українці не відгукнуться у таку важливу хвилину, то це може стати доказом того, що їх немає. Зокрема російські кола можуть, мовляв, мовчанку прийняти й за висловлення недовіри Росії та ще більше придушуть український рух [22, с. 13-14]. Проросійські настрої оправдовували й тим, що коли Росія здобуде Галичину й Буковину, тоді в Наддніпрянщині зросте національна свідомість, і всім українцям разом буде легше боротися за свої права. Однак дії московської адміністрації на захоплених царською армією українських землях скоро привели до тьми прихильників об'єднання України під російським орлом.

Отже, як галичани, так і наддніпрянці проголосили свою лояльність до держав, під пануванням яких вони перебували, це й поставило їх по різні сторони. Українці Галичини й Наддніпрянщини, що опинилися в еміграції, зорієнтувалися у ситуації і взяли національно-політичну ініціативу у свої руки. Галичани організували Головну Українську Раду (ГУР) й почали створювати військові формації Українських Січових Стрільців (УСС), а наддніпрянці утворили Союз Визволення України (СВУ).

Отже, владні структури обох імперій – Австро-Угорської та Російської – вбачали в українцях небезпечних ворогів. І ті, і інші з перших днів війни чинили репресії, переслідування і т.п. Так, австрійські власті за підозру в

шпигунстві ув'язнили тисячі українців, проводили поголовні обшуки, нещадно розправлялися з русофілами.

Ще більш сувору антиукраїнську кампанію здійснював царський уряд. Війна дала нагоду російському уряду розгромити український національний громадський рух. У перші дні війни ним було заборонено всю українську пресу, зокрема в Києві щоденну газету «Рада» , а також «Літературно-науковий вісник», «Українську хату», тижневик «Село». Припинено діяльність громадських організацій («Просвіта» та ін.). Проводилися репресії проти провідників і активних учасників українського національного руху. Одним з перших восени 1914 р. був заарештований М. Грушевський, який після початку війни повернувся з Австрії до Києва. Після двохмісячного ув'язнення в Києві він був висланий спочатку до Симбірська, незабаром переведений до Казані, пізніше до Москви. У цей надзвичайно складний воєнно-політичний період треба було визначити свою позицію щодо війни та її учасників. Як свідчать факти, серед еліти українських політичних партій та громадських рухів не було єдності з цього доленосного для українського народу питання. Виявилися розбіжності в оцінках і ставленні до війни не тільки між лідерами різних партій, але й між діячами одних і тих же партій та рухів [48, с. 129].

Складність питання посилювалася тим, що ця війна для українського народу мала братовбивчий характер. Його представники, будучи розділеними між двома імперіями (Австро-Угорською і Російською) і мобілізовані до їх армій, змушені були воювати одні проти одних (у російській армії налічувалося 3,5 млн. українців, за іншими даними – 4,5 млн.; в австрійському війську – 250 тисяч, за іншими даними – понад 300 тис.) [57, с. 59].

Треба зазначити, що більш згуртовано у визначенні єдиної позиції щодо війни та державних режимів виступили головні українські партії Галичини. 1 серпня 1914 р. за ініціативою М.Павлика й Л.Цегельського у Львові відбулася нарада представників трьох головних українських

політичних партій: національно-демократичної, радикальної і соціал-демократичної, а також уповноважених «Сокола-Батька», Українського Січового Союзу і товариства «Українські Січові Стрільці» [105, с. 84]. 2 серпня 1914 р. відбулося перше конституйоване засідання. Відповідно до традиції 1848 р., було ухвалено назву – Головна Українська Рада. Створення ГУР стало можливим тому, що на перших загальних виборах 1907 р. до Державної ради (австрійський парламент) єдиний блок українських партій мав успіх. Так з'явилася впевненість у необхідності об'єднати партії в єдиний політичний блок. Зазначимо, що у львівський період функціонування ГУР лідером, здатним згуртувати ці сили, був М.Павлик, який прагнув спрямувати діяльність організації в конструктивне русло.

На першому засіданні 2 серпня 1914 р. обрано президію ГУР, до якої увійшли: К.Левицький – голова; М.Павлик, М.Ганкевич – заступники; С.Баран – секретар; І.Кивелюк – скарбник. Репрезентанти Української націонал-демократичної партії пропонували застосувати принцип пропорційності, орієнтуючись на вплив організації в українському політичному житті. Проте їм не вдалося утвердити свою перевагу в ГУР. У її склад було обрано однакову кількість представників від кожної партії. Так, К.Левицький, С.Баран, Л.Цегельський, І.Боберський (пізніше кооптований І.Кивелюк) представляли національних демократів; М.Павлик, К.Трильовський, М.Балицький, Лагодинський – радикалів; М.Ганкевич, В.Старосольський, В.Темницький, Т.Мелень – соціал-демократів. Представників від Християнсько-суспільної партії О.Барвінського в Раді не було. Рішення ГУР, проти якого виступила одна з політичних партій – учасників репрезентацій, не набиало чинності [7, с. 368].

Перший політичний крок ГУР – проголошення маніфесту від 3 серпня 1914 р., у якому визначено мету українського народу – державну самостійність. Для її досягнення потрібно було завдати Росії поразки, стати на стороні Центральних держав, виставити свій легіон добровольців для збройної боротьби проти царизму за визволення України. Маніфест

починався словами: “Український народе! Надходить важна історична хвиля. Важить доля держав і народів. Тільки той нарід має права, що вміє їх здобути. Тільки той нарід має історію, що вміє її творити рішучими ділами.

Головна Українська Рада кличе Тебе до діла, яким Ти здобудеш нові права, утворивши новий період в своїй історії, займеш належне місце в ряді народів Європи.

Нехай же сей поклик знайде відгомін в кождім українськiм серці! Нехай збудить в нашiм народі давнє козацьке завзяття! Нехай вся наша суспільність буде не тільки видцем, але якнайдіяльнішим учасником грядучих подій! Нехай віддасть всі свої матеріальні і моральні сили на те, що історичний ворог України був розбитий! До бою – за здійснення ідеалу, який в теперішню хвилю з’єднує ціле українське громадянство! Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України!» [5].

3 серпня 1914 р. Союз українських парламентських і соймових послів з Буковини також підготував маніфест-відозву “До українського народу Буковини”, у якому зазначалося, що “спільно з усіма народами сеї гарної держави, ми радо принесемо всяку жертву за нашого цісаря, за славу Габсбурзьку монархію”. Маніфест закликав український народ “стати однодушно проти царської імперії при тій державі, в якій українське національне життя найшло свободу розвитку. Побіда Австро-Угорської імперії буде нашою побідою. І чим більше буде поразення Росії, тим швидше виб’є година визволення України...” [14, с. 212].

Австрофільські позиції зайняла чи не найвпливовіша українська сила в Галичині – греко-католицька церква, до якої здебільшого належало українське населення краю. Митрополит А.Шептицький і відповідно духовенство під його керівництвом проводили чітку антиросійську політику та були для українців безперечними авторитетами як у релігійному, так і в громадсько-політичному житті. 21 серпня 1914 р. у зверненні “До українського населення Галичини з приводу австро-російської війни” митрополит А.Шептицький зазначав: «Ми з Божої волі злучені з

Австрійською державою і династією Габсбургів, спільна наша доля і недоля. Коли військо нашого цісаря побідить – чекає нас краща і ліпша будучність» [23 с. 38].

Головна Українська Рада поставила перед собою мету – визначати загальний напрям української політики під час Першої світової війни і створити українські військові формування. “Керівники Ради, – згадував К.Левицький, – щоб не допустити розбіжностей між політичними представниками Галичини, Буковини і Наддніпрянщини, вирішили встановити стосунки з СВУ без огляду на те, чи зібрані в Союзі українці мали формальну легітимізацію заступати велику Україну, чи ні...” [84, с. 15].

Швидке розгортання війни, її світовий масштаб свідчили про значні геополітичні зміни та про розгляд сил у Європі. Українські політики прагнули, наскільки можливо, брати до уваги відповідну ситуацію. Вони добре усвідомлювали, що проводити політику тільки деклараціями і заявляти про свою лояльність до держави вже не достатньо, потрібно діяти. Тому 6 серпня 1914 р. у львівській газеті “Діло” було опубліковано звернення ГУР “До всього українського народу”, у якому вперше проголошено необхідність утворювати полки з українських добровольців під назвою Українські Січові Стрільці (УСС). “Гряде великий час, вибила слухна хвилина! – ішлося у зверненні ГУР. – Тому кличемо до Тебе, Народе: До зброї! З оружєм в руці змиримся з віковичним нашим ворогом, з царизмом! З оружєм в руці постоїмо за наші права, честь і будучність!” [34]. У відозві ГУР зазначалося: «Ми, українці, повинні бажати, щоб від Росії відірвати всю Україну з Києвом, Полтавою, Черніговом, Харковом, Донщиною, Кубанщиною та берегами Чорного моря. З такої великої землі утворено би напевно самостійну українську державу з столицею в нашім стародавнім Києві, де було би українське правительство і український парламент, вибраний всім нашим народом. Та в кожному разі погром Росії принесе визволення або всієї України, або бодай частини її, - а се знов приспішить визволення решти України» [4, с. 68].

Головна Українська Рада як найвища українська політична установа об'єднала Січових та Сокільських Стрільців в одну Українську Бойову Управу, яка мала стати “одинокую старшиною” над майбутнім українським військом”. Водночас із відозвою ГУР направляла в усі повітові центри своїх комісарів, які на місцях мали провести відповідну агітацію та створити регіональні комітети для організаційного оформлення УСС. Такі дії українського політичного проводу, з одного боку, мали зменшити недовіру державної влади до українців, пригасити проросійські настрої та симпатії деякої частини галичан, а з іншого – максимально наблизити політику австро-угорського уряду до національних вимог українського народу. ГУР розраховувала не стільки на військові успіхи Січових Стрільців, скільки на політичні наслідки їхніх дій.

Українські політики розуміли, що участь УСС у війні проти Росії ставить українців між європейськими народами, які воюють, у рівні обов'язки й права та мусить впливати на ставлення інших народів та держав до українського народу. Вони сподівалися, що війна принесе національне визволення українському народові, хоча й окулене кров'ю і життям найкращих синів і дочок Вітчизни В. Темницький писав, що “ми народ, який не тільки має свою минувшину, але народ, що має волю бути народом і має силу бути народом” [4, с. 89]. Перші звернення та заклики ГУР і УБУ мали широкий відгомін серед українців Галичини. У другій половині серпня на збірні пункти прибуло 28-30 тис. січовиків-добровольців.

Ініціатива українських політиків і масовий ентузіазм населення Східної Галичини у створенні легіону УСС застала віденські урядові кола зненацька. Мати такий легіон у складі своїх збройних сил було дуже бажаним для австро-угорського уряду, але все було пов'язано з коштами, на які таку кількість вояків потрібно було озброїти, обмундирувати та прохарчувати. Занепокоєння як в австрійських військових, так і в політиків викликали й заяви січовиків на зразок: “Ми йдемо виборювати незалежну Україну, а не боронити Австрію” [2, с. 110].

Відразу ж після опублікування інформації про формування легіону УСС австрійський консул у Львові Є. Урбас конфіденційно повідомив у Міністерство закордонних справ, що “враховуючи національний характер з’єднання, варто утворити 5-тисячний батальйон, який мав би діяти за межами монархії, а найкраще – на території російської України” [14, с. 144].

Зазначимо, що на Буковині з меншими ускладненнями для австрійських урядових кіл у листопаді 1914 р. був сформований гуцульський легіон, що нараховував 1500 осіб. Створений нашвидкоруч, військовий підрозділ радше нагадував партизанські групи, ніж боєздатну військову одиницю. Український легіон на Буковині не відіграв “важливої ролі”, тому через рік його було розформовано [46, с. 280].

У жовтні 1914 р. Головна Українська Рада, Українська парламентська репрезентація, Союз Визволення України висловили категоричний протест із приводу заборони російської окупаційної влади “продавати в книгарнях або позичати в бібліотеках усі книжки, які появилися в російській мові або в українським наріччю поза межами російської держави”. Такий указ видав 30 вересня 1914 р. для Галичини генерал-губернатор граф Бобринський; тогочасний російський губернатор Чернівців Євреїнов оголосив правочинність цього документа і для Буковини [88, с. 52].

У травні 1915 р. Головна українська рада реорганізована й доповнена представниками від Буковини та делегатами від «Союзу визволення України» (СВУ). Нова організація стала називатися Загальною українською радою. Вона видала декларацію до народів світу, в якій зазначила, що метою Ради є створення самостійної української держави в російській Україні і окремого автономного краю з українських земель у кордонах Австрії.

Паралельно із ГУР, у перші дні війни, 4 серпня 1914 р. за н. ст. у Львові емігрантами з Наддніпрянщини створено СВУ. Його ініціаторами стали колишні діячі УСДРП Андрій Жук, Володимир Дорошенко, Дмитро Донцов і «Української соціал-демократичної спілки» Мар’ян Меленевський (псевдонім Басок) та Олександр Скоропис-Йолтуховський. А саме, 4 серпня

1914 р. в канцелярії Академічного дому у Львові відбулася нарада українських політемігрантів із Наддніпрянщини, в якій узяли участь колишні члени РУП, а потім УСДРП – В.Дорошенко, Д.Донцов, О.Назаріїв і А.Жук. Мета цієї зустрічі – порозумітися між собою й організаційно оформити існування політичної організації російських українців для ведення політики на час війни. А.Жук розповів присутнім про ті організаційні заходи, які упродовж трьох років перед вибухом війни проводила українська політична еміграція. Це насамперед спроба 1911 р. видавати самостійницький часопис “Вільна Україна”, заснувати 1912 р. Український Інформаційний Комітет. Тоді ж було розроблено проект самостійницької політично-організаційної платформи російських українців. Комітет мав на меті охопити загальні справи українського руху. Він фактично став предтечею Союзу. Присутні на нараді без довгих дискусій погодилися на пропозицію А.Жука заснувати політичну організацію, яку названо Союзом Визволення України [88, с. 52].

Про заснування Союзу А.Жук і В.Дорошенко повідомили голову ГУР Костя Левицького і митрополита Андрея Шептицького, які схвально відгукнулися на цю подію, пообіцявши свою підтримку. К.Левицькому члени СВУ представили себе як австрофілів, які прагнули розпаду Росії [84, с. 33]. Спрацювала своєрідна схема стосунків галичан та буковинців із наддніпрянцями, яку влучно схарактеризував відомий галицький громадсько-політичний діяч М.Лозинський: “Російська Україна, не можучи в себе творити національного життя, довела передовсім думку, австрійська Україна переводила думку в діло, творячи новочасне українське національне життя” [Левицький, с. 26]. Союз відразу ж отримав своє представництво в ГУР – два місця з дорадчим голосом. Делегатами Союзу були Д.Донцов і М.Залізник. 5 серпня 1914 р. на засіданні Ради уповноважені від Союзу виклали політичну програму, в якій визначили загальні завдання та політичну орієнтацію СВУ.

15 серпня 1914 р. в «Ділі» з’явилося повідомлення про створення СВУ. Зазначалося, що антиросійська позиція Союзу відповідає «становищу значної частини політично активної української суспільності в Росії». Від 4 до 20

серпня 1914 р., тобто до часу евакуації Союзу зі Львова, відбулося вісім засідань цієї організації, на яких було прийнято відозви до українського народу в Росії, до болгарів, румунів, шведів і турків, проекти звернень до російського населення «Чому почалася війна?» і «Як живеться селянам у Росії», підготовлено до друку брошуру для Січових Стрільців, розроблено плани діяльності Союзу на випадок російської окупації та налагоджено облік роботи. 9 серпня 1914 р. у члени Союзу прийнято М.Меленевського і О.Скоропис-Йолтуховського, які прибули відповідно з Лондона та Лозанни [105, с. 91].

Отже, Союз був створений як безпартійна політична репрезентація національно-політичних та економічних інтересів українського народу в Росії. Основним політичним постулатом було проголошено державну самостійність і соборність України і вироблено концепцію щодо ролі України у європейській політиці. Реалізацію своїх національних змагань Союз пов'язував із поразкою Росії у війні та з поваленням царизму, внаслідок яких «на руїнах російської імперії, цієї тюрми народів, встане Вільна Самостійна Україна» [37].

У серпні 1914 р., із наближенням російських військ до Львова, СВУ переїхав до Відня, де за допомогою австрійського уряду розгорнув широку пропагандистську діяльність. У жовтні 1914 р. видана політична декларація СВУ під назвою «Наша платформа». У ній показані імперіалістичні плани Росії щодо України і містилася заява про необхідність проголошення українцями свого права на національну незалежність і пояснювалося, що саме з цією метою створено СВУ: «У цім Союзу представлені всі ті політичні напрями, що стоять на становищі державної самостійності українського народу, а реалізацію національно - політичних і економічних устремлінь у даний момент зв'язують з поразкою Росії у війні. Національно-політичною платформою Союзу є державна самостійність України» [8, с. 68].

Відозви до народів, що зберігали нейтралітет, які склав ще у Львові М.Меленевський і схвалила Президія СВУ, було передано в дипломатичні

представництва деяких держав, що були у Відні, розіслано до пресових агентстві до найважливіших періодичних видань, передано політикам і дипломатам. Це сприяло поширенню зацікавлення українською справою широких кіл західноєвропейської громадськості. Це перші акти української закордонної політики від часів мазепинської еміграції, відкритий виступ на міжнародній арені наддніпрянців у ХХ ст. як представників українського народу [88, с. 60].

У Відні Союз започаткував періодичні видання. Головним пресовим органом став «Вістник Союзу Визволення України», який виходив від жовтня 1914 р. до листопада 1918 р., але 1918 р. вже під назвою «Вістник політики, літератури й життя». Це був регулярний, часто ілюстрований щотижневик (загалом вийшло 226 чисел; загальний наклад – 5000 примірників). Редагування й коректуру здійснювали В.Дорошенко й М.Возняк, а 1918 р. – А.Жук. У редакції «Вістника» працювало близько 60 осіб. Він мав великий вплив на формування національної свідомості військовополонених, і взагалі галичан. Деякі його номери поширювалися і на Наддніпрянщині [100, с. 12]. «Вістник» як позапартійний орган об'єднував людей різного суспільного спрямування, які прагнули національного визволення українців з-під російського поневолення [84, с. 12].

Загалом, Союз визволення здійснював інформаційну роботу в німецькій, швейцарській, італійській, шведській, болгарській, чеській, румунській, турецькій пресі та інших країн. У різних країнах Європи СВУ видав десятки книг і брошур про український національний рух: «Ukrainisches Korrespondenzblatt» («Український вісник»), «Ukrainische Nachrichten» («Українські вісті») і «Ukrainische Rundschau» («Український огляд») у Відні, «Ukránia» («Україна») в Будапешті, «La Revue ukrainienne», «L'Ukraine» і «The Ukraine» в Лозанні. Видання різнилися за змістом і спрямованістю на певну аудиторію. «Вісник СВУ», «Український вісник» і «Українські вісті» мали схожу структуру, яка включала розділи аналітики, пропаганди, інформаційних матеріалів. Вони виходили щотижня. «Україна» і

«Український огляд» з'являлися відповідно два рази і раз на місяць і розраховувалися на інтелігентну аудиторію. Для нейтральних країн служили аналогічні за назвою і змістом швейцарські видання. Він посилав своїх представників у різні країни, шукаючи зв'язків з політичними колами цих держав: О. Скоропис-Йолтуховський – у Берліні, М. Меленевський – у Туреччині, Л. Ганкевич – у Болгарії, О. Назарук – у Швеції та Норвегії П. Чикаленко – в Швейцарії, О. Семенов – в Італії [69, с. 196].

Той факт, що діячі українських партій Галичини і творці СВУ, вихідці з Наддніпрянщини, стали на підтримку Австро-Угорщини у війні, пояснюється тим, що політичний режим Австро-Угорської імперії був демократичнішим: конституційна монархія, існував не тільки центральний парламент у Відні, а й крайові сейми (в Галичині та Буковині), легально діяли українські політичні партії, громадські організації, Народні доми, спортивні організації, легально видавалася українською мовою періодична преса і т.п. «Росія, – як підкреслив видатний український юрист Богдан Кістяківський, – своєю політикою переслідувань сама змусила українців перенести свою діяльність на ґрунт Галичини. Українці не могли не робити порівнянь між Росією та Австрією і не віддавати перевагу останній. На жаль, Росія, яка була загальною батьківщиною для України та Великої Росії, повелася по відношенню до України як зла мачуха» [29, с. 125].

Проте, як вже зазначалось, австрійський уряд, як і німецький, не виявив належного інтересу до української проблеми, надаючи перевагу розв'язанню проблеми відновлення Польської держави. Тому вже навесні 1915 р. стався розрив між СВУ й австрійським урядом. Надалі на території Австро-Угорщини і Німеччини діяльність СВУ зводилася до опіки над українськими полоненими із російської армії, яких нараховувалося до 80 тисяч. Представникам СВУ вдалося навесні 1915 р. отримати дозвіл від військового командування на організацію окремих таборів для полонених українців (Фрайштадт і Дуна Сердателі – в Австро-Угорщині, Раштат, Зальцведель і Вецляр – у Німеччині) і організувати в них культурно-освітню роботу:

навчання в школах грамоти, читання курсу лекцій з історії України й української мови та літератури, функціонування бібліотек, організація аматорських театрів, читалень та ін. [69, с. 196].

Із наступом російських військ на Східному фронті навесні 1916 р. в Австрії з'явилося ще кілька організацій, які допомагали українським біженцям і яких фінансували з державного бюджету – “Комітет опіки над біженцями з Буковини” (10 липня 1916 р.) і громадський “Український крайовий комітет допомоги для біженців” у Львові, створений 21 серпня 1916 р. з ініціативи Головного вікарія Львівської митрополії о. А.Білецького [88, с. 48].

Найважливішою проблемою, що обговорювалася на засіданнях „Загальної Української Ради” в другій половині 1915 р. і протягом 1916 р., була українська справа в Східній Галичині, Холмщині, Гродненщині і західній Волині. У довгих політичних дебатах підкреслювалося, що Холмська область, південно-західна Гродненщина, південно-західна Мінщина та західна Волинь – це етнографічні українські території з більшістю українського населення. Було вирішено звернутися з вимогами до урядів центральних держав створити відокремлену, автономну, державно-правову одиницю в тісному зв'язку з центральними державами; видати працю, яка на основі історії і статистики визначила б західний кордон української території; скликати загальноукраїнський національний з'їзд на латинське Різдво 1916 р., де мають взяти участь українські парламентарні та сеймові послы, члени палати панів і мужі довір'я з усіх партій. Головною справою, над якою працювала „Загальна Українська Рада” протягом всього періоду, було питання про повернення селян Галичини та Волині, яких російський уряд вивіз до Росії [98, с. 13-14].

Але, нажаль, ці плани Загальної Української Ради не зустріли співчуття та підтримки з боку австрійського уряду. В результаті його лицемірної політики восени 1916 року Загальна Українська рада змушена була скласти свої повноваження. Політичний провід в краї перейшов до Української

Парламентської ради, яку на початку 1917 року очолив Є. Петрушевич. Основою її політики була орієнтація на Австро-Угорщину [104, с. 223].

Зовсім інше становище склалося в українських політичних партіях Наддніпрянської України щодо позиції ставлення до війни. Вона була неузгодженою і непослідовною.

Так, ще в 1913 р., представники українських соціал-демократичних партій Росії та Австрії в декларації до надзвичайного конгресу Соціалістичного Інтернаціоналу в Базелі стверджували, що „... російський царат готується з усієї сили до анексії Галичини. Царат бачить у Галичині огнище українського життя, якого іскри перелетять на російську Україну і спалять трухлий будинок царату... Немає ніякого сумніву, що з вибухом війни Галичина буде першою ціллю російських армій. Ми не знаємо кому послужить воєнне щастя, але сама можливість анексії Галичини дає нам досить підстав найенергійніше протестувати проти війни... І хоч ми протестуємо проти війни, однак торжественно заявляємо при цьому, що в разі воєнного конфлікту між Австрією та Росією нашим першим завданням буде боротися проти нашого споконвічного ворога, проти російського царату...” [48, с. 130]. Ці ж погляди поділяли й українські партії Буковини.

Але діячі українських соціалістичних партій наддніпрянської України відійшли від спільної позиції. На початку війни не вироблено єдиної платформи щодо війни. Так, у середині УСДРП були „оборонці” й „пораженці”. На позиції оборони на початку війни стояв соціал-демократ Симон Петлюра. У редагованому ним журналі „Украинская жизнь” він опублікував маніфест „Війна і українці”, в якому висловлювалася повна підтримка політики царського уряду – війни до переможного кінця. І запевнялося, що „Українці не піддадуться провокаційним впливам і виконають свій обов’язок громадян Росії в цей тяжкий час до кінця” [133, с. 61]. Водночас С. Петлюра закликав військових і державних чиновників Росії толерантно поставитись до українського населення Австро-Угорщини [48, с. 131].

Інший лідер українських соціал-демократів Володимир Винниченко, навпаки, налагодив у Катеринославі нелегальне друкування відозв із гаслами „Геть війну!“, „Хай живе автономія України!“. Однак була і третя сторона. Незважаючи на те, що вже з перших днів війни більшість визначних діячів української соціал-демократії увійшла до складу СВУ, були й такі, які принципово відмовлялись як від участі в його роботі, так і від безпосередньої чи прихованої підтримки російського царизму. Поступово саме навколо них стали групуватися ті сили української соціал-демократії, які бачили „дійсність і майбутність України крізь призму марксистського світогляду“, і які, зрештою, заклали підвалини участі українських соціал-демократів у тривалій і виснажливій боротьбі за створення нового міжнародного робітничого об'єднання, демократичного за формою і соціалістичного за змістом [62, с. 27].

Атмосфера для соціал-демократичної роботи на Україні утворилась надзвичайно складна. Та все ж таки робота велась і влітку 1915 р. З катеринославської нелегальної друкарні була видана відозва під заголовком „Війна і українська соціал-демократія“. У цій друкарні, що з великими труднощами спочатку була влаштована в Києві, а згодом переведена до Катеринослава, планувалось випускати нелегальну газету. Та поки вона готувалась, було заарештовано та заслано на каторгу кількох її провідних співробітників [124, с. 15]. У Харкові в цей час розпочала роботу відновлена влітку 1915 року організація і в жовтні вже видала перший номер легальної газети „Слово“. Проте видання й цієї газети було припинено, редактора було заслано, друкарню оштрафовано на 1000 крб., а трохи згодом і саму організацію було ліквідовано [124, с. 15-16].

Одним з найвідоміших представників української соціал-демократії, які твердо трималися того переконання, що лише цей, „третій шлях“, забезпечить у майбутньому вирішення соціальних питань на європейських теренах, був член ЦК УСДРП Л. Юркевич (Рибалка) – відомий політик, палкий публіцист та літературний критик. У лютому 1915 року Л. Юркевич

разом із П. Дятловим та іншими членами „лівого” крила УСДРП започаткували в Женеві видання нового партійного органу – щомісячника „Боротьба”, зі сторінок якого звучала гостра критика як „русофілів”, так і прихильників німецької орієнтації. Особливого звучання вона набула у статтях „Війна і українська соціал-демократія”, „Українське міщанство і війна”, „Союз визволення України” та інших, більшість з яких вийшла з-під пера Л. Юркевича [62, с. 28]. „Нашою задачею, – зазначав він, – є піднести голос протесту проти цих явищ („русофільства” та „германофільства”) і показати українському пролетаріатові, що сучасна світова війна не тільки не касує наших старих політичних завдань, що, навпаки, українське робітництво і всі щирі українські демократи повинні тепер з подвійною енергією готуватися до рішучої боротьби з царськими порядками за політичну волю, за Вільну Україну” [133, с. 60]. Однак сам Л.Юркевич не вірив, що незалежна Україна може бути створена внаслідок світової війни, і вважав, що український народ не доріс до самостійності, а більш реальною є боротьба за автономію України в межах демократичної Росії. Загалом, погляди Л.Юркевича на перспективи війни і шляхи вирішення українського питання знаходили підтримку не лише за межами України, а й серед тих українських соціал-демократів, які, маючи змогу одержувати і вивчати матеріал „Боротьби”, боролися за визволення краю на українських теренах [133, с. 60-61].

В 1915 р. шляхом об'єднання частини колишніх лідерів „Спілки” і однієї з течій УСДРП виникла Українська соціал-демократія Росії (УСДР). Вона існувала в 1915-1916 рр. і видавала газету „Робітничий прапор”, яка розгорнула агітацію за „самостійну” Україну і об'єднання на цій платформі всіх течій української соціал-демократії. В 1916 р. партійним референдумом були ухвалені програма і організаційний статут Української соціал-демократії Росії [104, с. 210].

Під її впливом відновили діяльність нечисленні групи УСДРП в Київській, Полтавській, Харківській і Катеринославській губерніях.

Наприклад, Київська організація УСДРП видала на початку 1915 р. відозви проти війни і царського режиму. Особливу активність в революційній пропаганді виявила організація УСДРП в Катеринославі. Вона виступала з численними закликами до робітників, які містили рішучий протест проти імперіалістичної війни і ставили національні домагання українського народу [104, с. 211].

Питання майбутнього статусу України займали помітне місце і в діяльності українських есерів. У зв'язку з війною 1914 року УПСР випустила кілька відозв, в яких з'ясовувалося її ставлення до війни та містились заклики до боротьби українського народу з царством на боці німців. Відозва „До селян!” закінчувалася такими словами: „Самостійна, ні від кого не залежна Україна. Україна без хлопа і без пана, як казали наші славні предки, козаки - ось наша ціль. Хай живе революція для здобуття вільної України!” [4, с. 98]. Подібні листівки та відозви Головна Рада (ЦК) УПСР адресувала солдатам, інтелігенції, робітникам. Всі відозви цього часу, видані в Україні й за кордоном, а саме у Львові, та поширювані серед народу, виразно підкреслюють шлях боротьби за визволення власними силами та в інтересах українського народу на всіх заселених землях в етнографічних межах. Але ці відозви відображають думку лише однієї частини УПСР, а саме ЦК УПСР [59, с. 94].

У питанні про оптимальний статус майбутньої Української держави в середовищі УПСР було дві орієнтації. Київська група у своїй програмі, власне, в проекті програми, надрукованому в одному з чисел нелегальної „Боротьби”, виставила принцип всесвітньої федерації і національно-персональної автономії, що було вирішенням національного питання. Виходячи з цього, Київська група УПСР стояла по позиціях федералізму, а не самостійності, як Закордонний комітет. Також група вимагала автономії України. На таких позиціях стояла більшість місцевих есерівських гуртків.

Трохи інакше розуміли українську проблему Петербурзькі гуртки українських есерів (українські народники, українські соціалісти). Не

відкидаючи принцип світової федерації як ідеальної мети, вони вимагали державної самостійності України. В цих двох напрямках переважно і розвивалася партійна думка щодо справи національної. Щодо аграрного питання в Україні, то різні програми того часу не давали точно і ясно сформульованого погляду та постулатів партії. Обмежувалися гаслами і деклараціями соціалізації землі. Київська група заявила, що не соціалізація, а націоналізація є більш бажаною серед українського селянства. Це свідчить, що в рядах УПСР не було єдності в розумінні аграрної справи. Київська група рішуче заявила, що аграрна справа є предметом дискусії і обговорень [110, с. 94-95].

Діяльність гуртків і організацій УПСР головним чином йшла в напрямі поширення партійної свідомості серед народу, пояснення ставлення УПСР до війни. Центральне значення в історії УПСР мала Київська група. Вона складалася з так званих фракцій: робітничої, політехнічної, університетсько-комерційної та військової. Діяльністю фракцій керував Міський комітет, який і був зв'язуючим центром усіх партійних елементів у Києві. Київська група розгорнула якнайактивнішу агітацію серед військо-вих, учителів. Саме вчителів і ставили керівниками сільських груп есерів (Волинь, Київщина). Велася жвава агітація також і на фабриках. Київська група видавала журнал „Боротьба”, зрозуміло, нелегально. До редакції „Боротьби” входили М. Ковалевський, С. Єфремов, Л. Ко-валів, А. Полонський та інші. Був це перший партійний орган УПСР, в якому між іншими матеріалами був опублікований проект програми УПСР, вироблений Київською організацією в 1916 р. Проект був виданий окремою брошурою „Проект програми УПСР, прийнятий Київською групою українських соціал-революціонерів”. Основні пункти цієї програми:

1. Націоналізація землі та підприємств.
2. Децентралізація влади.
3. Національно-територіальна автономія України.
4. Українська мова - мова державного спілкування.

5. Реформа освіти.
6. Демократичні свободи та інше [59, с. 95].

З початком війни починається новий період розвитку українського лібералізму. Товариство українських поступовців з початку I світової війни на загальноросійській хвилі патріотизму приймає рішення бути на боці Росії (Ця позиція була відображена у згаданій вже статті С. Петлюри „Війна і українці”) Проте у вересні 1914 року відбулося перше засідання Ради ТУП. До неї тоді входили: Ф. Матушевський, А. В'язлов, Л. Стаицька-Черняхівська, Л. Яновська, А. Ніковський, Є. Чикаленко, В. Прокопович та ін. Головним питанням, яке обговорювалось було питання про ставлення до війни. Було вирішено, що українці повинні дотримуватись у цій війні нейтралітету. Декларацію Петлюри були засуджено цілком.

Політичні постулати ТУП формулювались так: „Ми, українські поступовці, стоїмо на основі автономного устрою тих держав, з якими нас поєднала була історична доля; державу ми розуміємо як вільну спілку рівноправних та рівноцінних націй, серед яких не повинно бути ні гнобителів, ні гноблених. Отже, боролись ми і боротимемось за демократичну автономію України, гарантовану такою ж федерацією рівноправних народів, за цілковите забезпечення культурно-національних вартостей і політичних прав українського народу» [110, с. 376].

Під час першої світової війни Товариство українських поступовців намагалося проводити свою діяльність в легальних формах. За ініціативою членів ТУП були засновані лазарети для поранених солдатів-українців у Петербурзі й Києві. Члени ТУП складали петиції до царських міністрів, в яких зверталися з проханням припинити переслідування української школи й культури в Галичині та дозволити навчання українською мовою в школах Наддніпрянщини. Діячі ТУП зверталися також до членів Державної думи (кадетів і соціал-демократів), щоб вони з думської трибуни піднесли протест проти гноблення українців царським урядом [133, с. 61].

Члени ТУП брали участь у роботі Комітету Південно-Західного Фронту, Всеросійського Союзу Міст, а також у Союзі Земств. Ці організації займались координацією питань, пов'язаних із санітарною й технічною допомогою армії. Працюючи в цих організаціях такі українські діячі як Ф.Матушевський, Д.Дорошенко, А.В'язлов та інші дещо зробили для українських біженців та виселенців із західних областей України, а також допомагали культурним установам окупованої Галичини, школам. Протягом війни туповці робили різні спроби видавати українську пресу як в містах України, так і Росії. Так, в 1915 р., було видано декілька номерів місячника „Основа” в Одесі, а в 1916 р. почав виходити український тижневик „Промінь” у Москві за редакцією М.Грушевського і В.Винниченка [104, с. 213].

Загалом, потрібно зазначити, що в роки першої світової війни ставлення ТУП до цієї війни змінювалось, значною мірою перешкоджаючи поширенню шовіністичних ідей різного гатунку. Спочатку ТУП зайняло оборонську, проросійську позицію в Наддніпрянщині й Україні, їх газета „Рада” на початку війни закликала українців стати на захист російської держави. Пізніше в 1916 році Рада Товариства українських поступовців підготувала декларацію до російського суспільства і до народів світу, в якій висловила рішучий протест проти продовження війни, яка руйнувала українські землі.

РОЗДІЛ 4.

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ВІЙНИ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 – ЛИСТОПАД 1918 РР.)

У подіях Української революції в період від лютого 1917 до квітня 1918 р. можна виокремити кілька сюжетних ліній: падіння самодержавства і встановлення влади Тимчасового уряду на українських територіях; консолідація українського національного руху як політичної сили та його еволюція від лозунгів національної автономії до програми політичного суверенітету (незалежності) України; політична боротьба в межах українського руху та його конфлікти з іншими політичними силами (насамперед з Тимчасовим урядом і більшовиками); жовтневий переворот 1917 р. в Петрограді й наступна політична та збройна конфронтація між Центральною Радою й більшовиками; розгортання селянського руху і стихійне виникнення «чорного переділу»; спроби державотворення (створення Української Народної Республіки); Брест-Литовський мир і окупація українських земель військами Німеччини й Австро-Угорщини; гетьманський переворот у квітні 1918 р. [130, с. 131].

У березні 1917 р., тобто відразу після падіння самодержавства, на українських землях відновили діяльність раніше заборонені політичні партії, серед яких і українські. Коли йдеться про загальну кількість партій у той час в Україні, дослідники зазвичай кажуть, що їх було «понад двадцять», включаючи в цю кількість загальноросійські партії, які діяли на українських землях, власне українські (новостворені й ті, що відновили свою діяльність) та інші національні партії (єврейські, польські тощо).

В українській історіографії став уже традиційним підхід, згідно з яким в українському національному русі в 1917 р. боролися між собою дві течії: автономісти та прибічники негайного проголошення незалежності. Новітні дані не підтверджують цього. В першій публічній декларації Товариства

українських прогресистів (ТУП)⁵ від 8 березня 1917 р. йшлося про реалізацію культурно-національних прав українців через принцип автономії. Вже 25–27 березня 1917 р. на установчому з'їзді Співки українських автономістів-федералістів, створеної на основі ТУП, був проголошений лозунг «автономії України», під яким розуміли політичну й національно-територіальну автономію. Таку ж позицію зайняли Українська партія народних соціалістів, Українська трудова партія, Українська соціал-демократична партія та найчисельніша Українська партія соціалістів-революціонерів [92, с. 22-25]. Автономістські лозунги спочатку підтримали (ймовірно, з тактичних міркувань) і ті українські партії та об'єднання, які сповідували ідею незалежності, а саме Українська народна партія та Союз української державності. Тож відразу після краху самодержавства в українському русі, попри численні розбіжності в питаннях тактики, простежувалася принаймні декларативна єдність щодо стратегічної мети – досягнення національно-територіальної автономії у складі федеративної демократичної Росії. Цей досить-таки поміркований лозунг підтримували не лише партії, а й різноманітні громадські об'єднання та рухи, такі як учительські організації, солдатські й селянські з'їзди, кооперативні організації та українські військові формування.

Треба зауважити, що водночас практично всі національні українські партії та об'єднання підтримали створення Тимчасового уряду. Попри це, досить швидка й на перших етапах успішна самоорганізація українського руху та його інституційне формування, а особливо вимога автономії викликали стурбованість і протидію Тимчасового уряду. Політичною константою весни – осені 1917 р. на українських землях стала боротьба за розподіл влади й повноважень між Центральною Радою та Тимчасовим урядом.

Українська Центральна Рада була створена на початку березня 1917 р.¹⁰ в Києві. Спершу це була спроба сформувати координаційний всеукраїнський політичний орган саме під керівництвом ТУП, проте під

тиском українських соціал-демократів «старші» представники українського руху були змушені визнати рівноправність інших українських організацій у створюваній Українській Центральній Раді. Ще під час створення Центральної Ради став очевидним конфлікт між старшим поколінням українських діячів, які представляли ТУП, і молодшим, які представляли насамперед соціал-демократів. Перші намагалися обмежитися традиційними завданнями національно-культурного руху, тоді як другі вимагали, по-перше, приділяти більшій увазі соціально-економічним програмам, по-друге, ширшого представництва в Центральній Раді неукраїнських організацій. У першому офіційному повідомленні про створення Української Центральної Ради йшлося про те, що в ній представлені студентські, вчительські, наукові та кооперативні організації, а також представники армії та соціал-демократи [17, с. 44-45].

Подальша структурна еволюція Центральної Ради, зумовлена прагненням і з тактичних, і з ідеологічних міркувань забезпечити якомога повніше представництво в її складі, привела до того, що з 15 делегатів на початку їхня кількість зросла до 118 осіб (квітень 1917 р.), тоді до 798 (серпень 1917 р.), максимальна ж кількість членів з мандатами, за свідченнями учасників (Дмитро Дорошенко, Павло Христюк), становила 822 особи [17, с. 233-241].

Наприкінці березня 1917 р. Центральна Рада оголосила про скликання Всеукраїнського національного конгресу, який відбувся 6–8 квітня в Києві. На нього з'їхалася понад тисяча делегатів від найрізноманітніших українських організацій. Згідно з думкою сучасників, а згодом і дослідників, конгрес став першою і найпотужнішою демонстрацією масштабів впливу та єдності українського руху і, як згодом виявилось, останньою. Конгрес одноголосно підтримав лозунг національно-територіальної автономії України у складі «федеративної й демократичної Республіки Російської». У квітні 1917 р. відбулися подібні губернські національні українські конгреси, а

також губернські й повітові селянські з'їзди, і всюди йшлося про національно-територіальну автономію.

Все це давало Центральній Раді вагомі аргументи в дискусіях із Тимчасовим урядом про перерозподіл влади. На досить обережні вимоги щодо надання національно-територіальної автономії, які висловила делегація Центральної Ради в Петрограді 15 травня 1917 р. Тимчасовому урядові, останній відреагував негативно. 1 червня Тимчасовий уряд офіційно відмовив представникам Української Центральної Ради задовольнити її вимоги на автономне управління українськими землями, посилаючись на те, що Тимчасовий уряд не має повноважень ухвалювати такі рішення до скликання всеросійських Установчих зборів і що Центральна Рада не є легітимним представником усього українського народу. В ході переговорів представники Тимчасового уряду висловили також побоювання, що межі такої автономії неясні і що це може викликати надзвичайно складні проблеми. Реакція Української Центральної Ради була цілком передбачувана. На початку червня 1917 р. Всеукраїнський селянський з'їзд, яким керували українські есери, підтримав вимоги Центральної Ради й доручив Всеукраїнській раді селянських депутатів, яка повним списком увійшла до складу Центральної Ради, розробити проект положень про автономію України [15, с. 347].

10 червня 1917 р. Українська Центральна Рада на другому Всеукраїнському Військовому з'їзді, проведення якого заборонив військовий міністр Тимчасового уряду Олександр Керенський, проголосила Універсал Української Центральної Ради до українського народу, в якому повідомляла, що «віднині самі будемо творити наше життя», й закликала всі українські й місцеві органи влади до «найтісніших організаційних зносин із Центральною радою». Сюди належало й зобов'язання від 1 липня збирати особливий податок на «рідну справу» й перераховувати його до казначейства Центральної Ради [17, с. 105]. Універсал одностайно підтримали українці й негативно сприйняли всі загальноросійські партії та рухи на українських

землях, крім більшовиків, які стали своєрідними союзниками в конфлікті з Тимчасовим урядом.

15 червня Українська Центральна Рада створила виконавчий орган – Генеральний секретаріат. Фактично це був прообраз уряду, до повноважень якого мали належати земельні, фінансові, продовольчі, селянські, міжнаціональні справи та підтримання громадського порядку. Більшість у Генеральному секретаріаті склали українські соціал-демократи (Володимир Винниченко, який очолив новий орган, Борис Мартос, Симон Петлюра, Валентин Садовський та Іван Стешенко), крім них, були представлені ще українські есери (Павло Христюк), соціалісти-федералісти (Сергій Єфремов) і безпартійні соціалісти (Микола Стасюк і Христофор Барановський).

27 червня Генеральний секретаріат оприлюднив Декларацію, в якій у загальних рисах (здебільшого в досить нечітких формулюваннях) окреслив завдання і напрями своєї діяльності: реорганізація місцевих органів влади й управління (із розпливчатих фраз можна зрозуміти, що йшлося про перепідпорядкування їх Центральній Раді), українізація системи освіти й армії, підготовка земельного закону та нормалізація становища на селі і т. ін.

29 червня 1917 р. відбулася зустріч делегації Тимчасового уряду (Іраклій Церетелі, Михайло Терещенко, Микола Некрасов, Олександр Керенський) з Комітетом Центральної Ради й Генеральним секретаріатом. Українська сторона вимагала від Тимчасового уряду визнати Українську Центральну Раду вищим крайовим органом влади, ухвалити документ, який би регламентував автономний статус України до Установчих зборів і розробити документ про принципи земельної реформи. Російська делегація вимагала розширити склад Центральної Ради представниками неукраїнських національностей і наполягала, щоб склад Генерального секретаріату затверджував Кабінет міністрів Тимчасового уряду.

Підсумком переговорів став Другий Універсал Української Центральної Ради, проголошений на її засіданні 3 липня 1917 р. Він містив

обіцянку поповнити склад Української Центральної Ради «представниками інших народів, що живуть на Україні, від їх революційних організацій», підготувати закони про автономний устрій України для утвердження їх Установчими зборами, сприяти Тимчасовому урядові в українізації армії (комплектуванні військових частин винятково українцями) [139, с. 88]. Через місяць, 4 серпня 1917 р., була оприлюднена «Тимчасова інструкція Генеральному секретаріату Тимчасового уряду на Україні», в якому Генеральний секретаріат був названий вищим органом Тимчасового уряду в Україні, який призначається за пропозицією Центральної Ради. Повноваження Генерального секретаріату, згідно з цим документом, поширювалися на Київську, Волинську, Полтавську, Чернігівську і Подільську губернії в таких сферах: внутрішні справи, фінанси, сільське господарство, освіта, торгівля та промисловість, трудові й національні відносини [3, с. 188]. Фактично лише відтоді можна вести мову про те, що Генеральний секретаріат дістав змогу почати практичну діяльність.

Переговори, відозви, боротьба за перерозподіл повноважень між Петроградом і Києвом, плани й декларації про організацію влади – все це мало дедалі більше символічне й дедалі менше практичне значення. Влада центральних органів і в Петрограді, і в Києві ставала дедалі ефемернішою.

Восени 1917 р. надзвичайно ускладнилася й без того непроста загальна соціально-економічна ситуація. Відсутність або слабкість правоохоронних органів, експропріаторська агітація лівих партій (особливо більшовиків та есерів), слабкість центрального уряду й неухильне падіння рівня життя (зростання цін, брак базових продуктів харчування і промислових товарів, спекуляція), розкладання армії – все це створювало хаос. У містах, особливо в повітових центрах і містечках, ускладнилася криміногенна ситуація. Пограбування крамниць і квартир, погроми винних складів і заводів, вулична злочинність стали буденним явищем. Поряд із кримінальними елементами участь у розбоях і грабежах дедалі частіше брали солдати й «рядові громадяни». Сучасник і перший літописець подій 1917–1920 рр., Дмитро

Дорошенко, звертає увагу на те, що до кінця літа 1917 р. «всякі заклики до порядку, до спокою, до вичікування, що постановляють установчі збори, – заклики, що йшли з центру, – втратили всяку силу. То тут, то там виникали розрухи: пограбування панського майна й худоби, самовільні захоплення землі, порубка лісу, підпали й грабування винокурень» [130, с. 136].

У серпні – жовтні 1917 р. простежувалася радикалізація настроїв в українському русі: з'їзди українських есерів і соціал-демократів, сесія Всеукраїнської ради селянських депутатів, з'їзд «поневолених народів Росії», який відбувся у вересні – жовтні, одностайно вимагали розширити повноваження Центральної Ради й Генерального секретаріату (і в політичному, і в територіальному сенсі) аж до створення автономної республіки. 20 жовтня 1917 р. Третій Всеукраїнський військовий з'їзд на заклик українських есерів ухвалив сповнену ентузіазму резолюцію про створення власними силами «Української демократичної Республіки».

25 жовтня 1917 р. в Петрограді стався переворот, керований більшовиками. Тимчасовий уряд упав. Стосунки з центральною владою змінилися щонайрадикальніше: на місце Тимчасового уряду прийшла влада, яка в розв'язанні політичних і соціальних проблем орієнтувалася на крайні форми демагогії й насильства. В національному питанні більшовики з тактичних міркувань підтримували принцип самовизначення націй, однак у конкретному українському випадку вони підпорядковували його «класовому підходові» й «революційній необхідності».

Вслід за Петроградом українські більшовики спробували повторити сценарій 25 жовтня в Києві. Повстання спричинило збройні сутички з військами штабу Київського військового округу; згодом влада в місті мирним шляхом перейшла до Центральної Ради, яка не схвалила переворот в Петрограді, але й не виступила на захист Тимчасового уряду. Більшовики, які відразу після перевороту вийшли з Центральної Ради, спочатку ставилися лояльно до подій. 1 й 3 листопада 1917 р. Центральна Рада оголосила, що вона взяла під контроль військові відомства в Україні (крім командування

фронтів). У Генеральному секретаріаті були запроваджені посади військового комісара (ним став Симон Петлюра), комісарів у справах продовольства, судів, пошти й телеграфу, доріг. Центральна Рада заявила про те, що тепер її влада поширюється і на Херсонську, Харківську, Катеринославську та Таврійську (без Криму) губернії [67, с. 75].

7 листопада був оприлюднений Третій Універсал Української Центральної Ради. Він проголошував створення Української Народної Республіки (УНР) без відокремлення від «республіки Російської», оголошував про перехід усієї влади в Україні (9 губерній) до Української Центральної Ради й Генерального секретаріату. Універсал повідомляв про скасування поміщицького та інших форм «нетрудового» землеволодіння та про перехід землі у «власність трудового народу» без викупу. Управління земельними справами до рішення Українських установчих зборів було покладене на Генеральний секретаріат і земельні комітети. Універсал установлював восьмигодинний робочий день, скасовував смертну кару, проголошував свободу слова, преси, віри, зборів, спілок, недоторканність особи й житла, встановлював національно-персональну автономію неукраїнським народам України, висував вимогу негайно почати мирні переговори [17, с. 399-401].

Очевидно, що проголошуючи свої принципи й лозунги, Українська Центральна Рада та Генеральний секретаріат мали намір і далі діяти в легітимному річищі. До рішень Українських установчих зборів, вибори на які були призначені на 27 грудня 1917 р., а скликання – на 9 січня 1918 р., мали функціонувати всі місцеві органи влади, які діяли за Тимчасового уряду. Згідно з постановами й розпорядженнями Центральної Ради й Генерального секретаріату, на території Української Народної Республіки й надалі мали силу закони й постанови Тимчасового уряду, не скасовані українською владою. Були видані розпорядження для місцевих органів влади, які забороняли самовільне захоплення землі й реманенту та вирубування лісу. Були вчинені спроби (безуспішні) Південно-Західний і Румунський фронти,

що стрімко розвалювалися, реорганізувати в єдиний Український фронт. Загалом принаймні на рівні намірів, постанов і декларацій все зводилося до втримання законності й порядку і якогось статус-кво, доки не зберуться Установчі збори й не ухвалять відповідні рішення.

Проте наміри, постанови й декларації загалом так і не були виконані. Українська влада практично не мала реальних важелів для їхньої реалізації; був відчутний значний дефіцит людських ресурсів, бракувало єдності намірів і дій у самому українському русі. Вельми ненадійною й вузькою була соціальна база українського руху. На момент проголошення Третього Універсалу лідери Центральної Ради й Генерального секретаріату спиралися на підтримку української інтелігенції, яка й була основою нової влади, політизованої частини українського селянства й українізованих військових частин, українських земських діячів та українських учасників кооперативного руху. Переважна більшість російської інтелігенції, середніх прошарків міського населення, робітників промислових центрів, діячів міського самоврядування, чиновництва, офіцерства належали до опонентів українського руху, а в кращому разі додержувалися стосовно нього нейтральних позицій [130, с. 138].

Потенційно наймогутніший соціальний ресурс Української еволюції, а саме селянство, досить швидко втратило будь-який інтерес до політики у зв'язку з розгортанням «чорного переділу». Перспектива безкарного й фактично ніким неконтрольованого переділу та привласнення землі була набагато спокусливішою, ніж очікуване розв'язання земельного питання, запропоноване Центральною Радою, до того ж земельні положення Третього Універсалу за бажання теж можна було витлумачити як заклик до «чорного переділу», а такого бажання не бракувало.

В період від листопада до початку грудня 1917 р. Генеральний секретаріат, уже як уряд УНР, ухвалив рішення про створення Центрального банку України, фактично визнав регіональним урядом Раду Народних Комісарів, створену 27 жовтня 1917 р. в Петрограді, перепідпорядкував собі

комісарів Тимчасового уряду, запровадив Генеральний суд. Почалися переговори з Німеччиною про перемир'я. Водночас простежувались і намагання порозумітися з Антантою. Все це відбувалося на тлі дедалі гірших стосунків з більшовицькими організаціями в Україні й більшовицьким урядом у Петрограді. Вже 17 листопада 1917 р. під час телефонної розмови Миколи Порша з членом Раднаркому Йосифом Сталіним з'ясувалося, що вищою владою в Україні петроградський уряд готовий визнати лише місцевий з'їзд робітничих, селянських і солдатських депутатів. Протягом листопада деякі ради робітничих і солдатських депутатів в Україні прийняли під впливом більшовиків резолюції на підтримку цієї ідеї.

Наприкінці листопада 1917 р. відбулися вибори до Всеросійських Установчих зборів: їхні результати стали досить тривожним сигналом для більшовиків. Вони одержали лише близько 10% голосів, тоді як українські партії в Україні – 77%. Занепокоєння викликали й резолюції рад у найбільших містах України (Київ, Харків, Одеса, Полтава, Катеринослав): підтримуючи Раднарком у Петрограді, вони водночас визнавали Центральну Раду місцевою владою в Україні [45, с. 18]. Українські більшовики пішли випробуваним шляхом: і далі беручи участь у відносно легітимних формах політичної боротьби (як, наприклад, під час підготовки всеукраїнського З'їзду Рад), вони готувалися до збройного перевороту й вели інтенсивну агітацію проти Української Центральної Ради. В середині листопада 1917 р. Київський революційний комітет, очолюваний більшовиками, оголосив Центральну Раду контрреволюційною й почав готуватися до збройного повстання.

У діяльності Центральної Ради й Генерального секретаріату настала мить, коли виникла потреба застосування військової сили. Проте лідери Української революції виявилися неготовими до такого розвитку подій. Практично всі боєздатні частини, які могли б виступити на захист УНР, були створені або не за ініціативи лідерів Української революції, або навіть на протипагу їхнім принципам та ідеалам. Представники партій українських

соціал-демократів і соціалістів-революціонерів, які задавали тон у Центральній Раді, були противниками створення регулярної національної армії. У військовому будівництві під час війни їх цілком влаштувала українізація частин у складі загальноросійської армії. Тому на початку зими 1917/18 рр., коли постало питання про захист Української Народної Республіки, вона мала надзвичайно жалюгідні збройні сили. Загальна їхня кількість налічувала трохи більше 25 тис. багнетів, з яких близько 16 тис. були зосереджені в околицях Києва й у самому місті, 1680 шабель і 44 гармати [126, с. 40-41]. До них могли доєднатися принаймні 50 тис. солдатів українізованих військових частин Південно-Західного й Румунського фронтів [126, с. 66], проте на початок бойових дій між військами петроградського Раднаркому, українських більшовиків і військовими підрозділами Центральної Ради ці частини існували лиш на папері.

Наприкінці 1917 р. загальне становище з владою в Україні виглядало так: у містах, губернських і повітових центрах формально ще діяли органи влади Тимчасового уряду (губернські й повітові комісари), міські думи. В Києві та формально в дев'ятьох українських губерніях правили Центральна Рада й Генеральний секретаріат. Їм протистояли ЦВК і Народний секретаріат у Харкові. Крім того, у великих містах діяли більшовицькі революційні комітети.

На тлі цього хаосу, власне, й розгорталось збройне протистояння між владою УНР і більшовиками (Петрограда). Останні протягом грудня 1917 р. взяли під свій контроль Харків, захопили Полтаву, Чернігів і Катеринослав. Генеральний секретаріат займався тим часом реорганізацією збройних сил УНР і розпочав переговори з урядами держав Четверного союзу в Брест-Литовську [130, с. 143].

Щоб попередити більшовицьке повстання в Києві, військові підрозділи УНР 17–18 січня 1918 р. взяли під контроль 30 об'єктів у місті, які могли стати початком повстання або об'єктом нападу (заводи, майстерні, управління Південно-Західної залізниці). Напередодні Київський

революційний комітет, який відкрито діяв у місті, закликав до повстання проти УНР. У ніч з 24 на 25 січня 1918 р. в доволі драматичній ситуації, коли в Києві назрівало збройне повстання, а війська більшовицького українського уряду, підкріплені найбільш боєздатними частинами з радянської Росії, успішно просувалися до Києва зі сходу, на відкритому засіданні Центральної Ради був оприлюднений Четвертий (і останній) її Універсал [130, с. 143-143].

Універсал проголосив Українську Народну Республіку «самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу», доручив Раді народних міністрів (колишньому Генеральному секретаріатові) укласти мир із Центральними державами, після чого розпустити армію, замість якої мала бути організована «народна міліція». Універсал підтвердив усі демократичні свободи, проголошені в Третьому Універсалі, а також закон про національно-персональну автономію, ухвалений напередодні, проголосив вибори до волосних і повітових рад і в міські думи після повернення з фронту демобілізованих солдатів. Крім того, він підтвердив попередні рішення про передачу землі «трудоному народові» без викупу і встановив «державно-народний контроль» над банками. А ще він закликав до боротьби з більшовиками [67, с. 264-268]. Універсал, який більшість дослідників подають як акт остаточного проголошення незалежності України, став результатом напружених дискусій, з одного боку, між двома провідними українськими партіями, представленими в Центральній Раді, тобто соціал-демократами та есерами, а з іншого – між ними й неукраїнськими партіями (представники російських меншовиків, есерів і Бунд були проти проголошення незалежності). Варто зауважити, що й лідери провідних українських партій розглядали цей акт радше як вимушений захід, оскільки і далі йшлося про федерацію «демократичних народів». Відтак проголошення незалежності було, з одного боку, відповіддю на більшовицьку агресію, а з другого – важливим кроком на переговорах у Брест-Литовську.

29 січня 1918 р. в Києві почалося повстання, кероване більшовиками; водночас на Київ розгорнули наступ більшовицькі загони, які просувалися з боку Полтави й Чернігова. Найбоєздатніші сили Центральної Ради були зосереджені на придушенні повстання в Києві (за сучасними підрахунками співвідношення сил більшовиків і сил Центральної Ради становило сім до одного⁴⁵, за іншими даними – три до одного), через що більшовики без особливих зусиль просувалися до Києва. 5 лютого командувач збройних сил Народного секретаріату Української Соціалістичної Радянської Республіки віддав наказ штурмувати Київ, де ще тривало повстання. 8 лютого більшовицькі війська зайняли Київ, Центральна Рада залишила столицю [130, с. 144].

На тлі цих подій у ніч з 8 на 9 лютого був підписаний мирний договір між Українською Народною Республікою й державами Четверного союзу. 18 лютого після формального звернення уряду УНР із проханням про надання військової допомоги в Україну почали вступати німецькі війська, через десять днів до них приєдналися і військові частини австро-угорської армії. 8 травня німецькі війська зайняли Ростов-на-Дону, що означало вихід за межі УНР, її територія була повністю очищена від більшовиків. 28 березня 1918 р. була досягнута домовленість про встановлення «зон впливу окупаційних держав». Усе це було представлено як надання допомоги союзникам. Спочатку окупаційним військам було заборонено застосовувати військову силу до місцевого населення в разі «недружніх дій» (яких спочатку, до речі, майже не було) й наказано за правосуддям звертатися до українських властей [87, с. 112].

Повернувшись 5 березня 1918 р. до Києва, Українська Центральна Рада і Рада народних міністрів опинилися в доволі складному становищі. З одного боку, перед ними стояло завдання відновлення всієї вертикалі влади, до того ж в умовах цілковитої руїни попередніх структур, з іншого – треба було виконувати зобов'язання перед новоприбулими союзниками (передусім ішлося про постачання продовольства), для чого знову ж таки була потрібна

хоч якась ефективна система влади. А саме її й бракувало. Центральна Рада ухвалювала закони, постанови й рішення: від організації армії до запровадження української мови як державної, від друку грошей до запровадження нових державних свят (наприклад, день народження Тараса Шевченка 9 березня), від системи оподаткування та запровадження державної монополії на цукор до створення Українського народного університету. На початку березня 1918 р. були запроваджені національна валюта (гривня) та герб (тризуб Володимира Великого) й ухвалено закон про громадянство УНР. Основна проблема була в тому, що переважну більшість цих рішень не можливо було втілити в життя через відсутність дієвого апарату управління, постійні перетасування в уряді, супроводжувані безкінечними розбіжностями між партіями, елементарний брак організаційних навичок і політичної волі керівників держави. Достатньо згадати, що майже протягом усього березня Рада народних міністрів займалася своєю реорганізацією. В одному з інформаційних повідомлень міністерства закордонних справ Німеччини йшлося про те, що «абсолютно виключено, що Рада через свої власні органи зможе забезпечити постачання і транспортування продуктів, оскільки вона не має правильної і впевненої організації. І це не може швидко змінитися, оскільки Рада не має ні грошей, ні ефективного виконавчого апарату (армія, жандармерія, суд, поліція)» [67, с. 11]. Влада Центральної Ради й Ради народних міністрів була номінальною й трималася на багнетах армій Німеччини та Австро-Угорщини.

Пасивними союзниками опозиції була знач на частина російськомовного населення міст, переважна більшість міської буржуазії та міщан. До квітня 1918 р. Центральна Рада не мала ні серйозної соціальної опори (самостійно розділивши землю, українське селянство «забуло» про національне самовизначення, інтелігенція була надто слабка), ні достатньо боєздатної армії (як наслідок ідеологічних експериментів), ні зовнішніх союзників. За таких умов зміна влади була «технічним завданням». Ініціаторами стали німецьке командування в Україні та посол Німеччини в

Києві Філіпп Альфонс Мумм фон Шварценштайн. У середині квітня почалися неформальні контакти з Павлом Скоропадським, який уже створив Українську народну громаду, кістяк якої становили колишні військовослужбовці й офіцери, особисто віддані Скоропадському.

Неформальні переговори закінчилися деякими формальними зобов'язаннями: Скоропадському німці висунули конкретні вимоги, виконання яких гарантувало йому «дружній нейтралітет» німецького командування [67, с. 51-55]. Схожі вимоги німці висунули й Раді народних міністрів УНР, відмова якої їх виконати була цілком передбачуваною.

Обставини перевороту загальновідомі: 23–24 квітня в Києві відбулася нарада послів Німеччини й Австро-Угорщини та командування окупаційних військ, де було ухвалене рішення про заміну влади в Україні (водночас тривали переговори й підписання документів про «економічну угоду» з чинним урядом УНР). 26–27 квітня німецькі підрозділи роззброїли в Києві частини першої Української дивізії, так званих «синьожупанників», і підрозділи українських артилерійських полків. 28 квітня загін німецьких військових зайшов до будівлі Педагогічного музею, де засідала Мала Рада, припинив засідання й заарештував низку присутніх (приводом було викрадення банкіра Адама (Абрама) Доброго). 29 квітня відбулось, як з'ясувалося згодом, останнє засідання Української Центральної Ради (Малої Ради), на якому була прийнята Конституція УНР (вона мала назву «Статут про державний устрій, права та вільності УНР»).

Цього ж дня у приміщенні цирку відбувся з'їзд «хліборобів-власників», скликаний за ініціативи Української хліборобсько-демократичної партії, на якому було оголошено про повалення Української Центральної Ради й уряду УНР і проголошено нову владу Гетьмана Скоропадського. Паралельно до цього сили Української народної громади за «нейтралітету» німців взяли під свій контроль усі життєво важливі пункти й центри Києва. Переворот відбувся малою кров'ю: під час захоплення Педагогічного музею загинули три бійці Українських січових стрільців, які несли там караульну службу.

У своєму першому законодавчому акті, «Грамоті до всього українського народу», Гетьман проголосив створення Української Держави, скасував усі закони й постанови Центральної Ради та Тимчасового уряду, розпустив земельні комітети, відновив приватну власність на землю [Конституційні акти, с. 82]. Українська Народна Республіка та Українська Центральна Рада де-факто припинили своє існування.

Політичний режим, який встановився в результаті перевороту 19 квітня 1918 р., з погляду легітимності та представництва мало чим відрізнявся від попередньої системи: його підтримували великі землевласники та заможні селяни, промисловці та фінансова буржуазія. Серед партій і організацій, які підтримували Скоропадського, варто згадати доволі нечисленну Українську демократичну хліборобську партію, Союз земельних власників, який об'єднував великих поміщиків, Протофіс – Союз промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства, своєрідний конгломерат галузевих промислово-торговельних і фінансових організацій, і врешті, партію кадетів, представники якої практично протягом усього періоду правління Скоропадського формували уряд Гетьмана.

В сучасних дослідженнях існують різні оцінки політичної природи держави Скоропадського. Одні дослідники стверджують, що «Гетьманат 1918 року – це авторитарно-бюрократичний режим з близькими до диктаторських повноваженнями глави держави, відсутністю представницького органу влади, поєднанням в уряді законодавчих і виконавчих функцій, суттєвим обмеженням демократичних свобод, вузькою соціальною базою та тимчасовим характером правління» [109, с. 67].

Інші називають Гетьманат «військово-політичною диктатурою». Досить традиційною є оцінка Гетьманату як «маріонеткового режиму». Типовою думкою в апологетичній історіографії можна вважати міркування про те, що Українська Держава Скоропадського – це продовження державотворчої традиції козацької державності. В усіх оцінках ніхто не заперечує критичної вузькості соціальної бази цього державного утворення

та його не менш критичної залежності від зовнішньої сили. Вельми показовим фактом можна вважати те, що в травні 1918 р. всі опозиційні до Гетьмана партії й організації провели «підпільні» з'їзди в околицях Києва після того, як ці з'їзди були заборонені чи навіть силоміць розігнані в самому місті. Якоюсь мірою це було символічною демонстрацією меж впливу влади [130, с. 148].

Арешти й короткострокове перебування в ув'язненні низки діячів УНР можна вважати найрадикальнішою формою репресій проти української політичної опозиції. Показова в цьому сенсі історія з арештом Володимира Винниченка 10 липня 1918 р. за підозрою в підготовці державного перевороту. Арешт протривав менше доби й закінчився тим, що Гетьман через начальника свого штабу особисто вибачився перед «потерпілим» [19, с. 289-296].

Попри всі проблеми, пов'язані з потребою подолання наслідків війни й революції і спричинених ними розвалу й дезорганізації життя суспільства, Українська Держава Скоропадського була територією відносного спокою й порядку, особливо якщо порівнювати з сусідньою більшовицькою Росією, де розгорталася жорстока громадянська війна. Період від травня до листопада 1918 р. був часом достатньо систематичних і продуманих зусиль із створення й підготовки структур та інфраструктур української державності особливо на тлі хаотичних експериментів і організаційної неспроможності Центральної Ради.

Протягом перших місяці перебування Скоропадського при владі була створена система центрального державного управління, сформовано уряд (Раду Міністрів), централізовану судову систему (судові палати, Сенат). За Гетьмана відновилася відносно стабільна мережа фінансових інститутів, було налагоджено діяльність органів місцевого управління (губернські й повітові старости, міські отамани). Проблеми, які виникли з органами місцевого самоврядування (міськими думами, земствами), були розв'язані до осені 1918 р. шляхом підготовки нового виборчого законодавства. Для підтримання

громадського порядку була створена організація з поліційними функціями – Державна варта [130, с. 152].

Вагомим досягненням були конкретні практичні кроки зі створення армії. Гетьман домогся, щоб німці передали Українській Державі залишки Чорноморського флоту. У травні – червні були проведені підготовчі роботи з організації майбутнього війська: створено Генеральний штаб, розроблено систему чинів і звань, структуру майбутньої армії, ухвалено закон про загальний військовий обов'язок, проведено призначення командного складу. Більша частина військових підрозділів (вісім армійських корпусів і чотири кавалерійські дивізії) армії Скоропадського складалися з кадрів командного складу. Восени до них долучилися зразково-інструкторські військові частини, які складалися лише з командного складу. В листопаді 1918 р. до складу збройних сил Української Держави, крім перелічених вище кадрованих підрозділів, входили Окрема Запорізька дивізія у Харківській губернії, Запорізький і Чорноморський козацькі коші, розташовані в Козятині й Бердичеві, Сердюцька дивізія в Києві, Окремий загін січових стрільців у Білій Церкві й охоронні сотні. В жовтні почалось інтенсивне формування Особливого корпусу з добровольців – офіцерів колишньої царської армії. Загальна кількість армії та збройних формувань Української Держави становила 65 тис. осіб [49, с. 311].

Особливе місце у внутрішній політиці Скоропадського посідали питання українізації. У травні – червні 1918 р. Українська Держава розгорнула діяльність зі створення мережі початкових українських шкіл. Гетьман був послідовний в українізації державного апарату, армії, вищої школи, хоча це й провокувало конфлікти, почасти анекдотичного характеру. Скоропадський став засновником Української академії наук, а його зусилля з розбудови держави можна характеризувати як єдину спробу системного державного будівництва в період Української революції. Втім, ці зусилля спиралися на окупаційні сили (як основний фактор стабільності) та на доволі вузький прошарок великих власників, старої бюрократії і чиновництва.

Можна сказати, що Скоропадський досягнув успіхів у створенні інфраструктур держави, проте його системні проекти вступали в гостре протиріччя з реальністю й нашоувалися на відкритий (з боку основної маси селян і робітників) або прихований (з боку «союзників» усередині країни) спротив.

Що меншими ставали сили й вплив окупаційних військ, то хиткішим ставало становище Гетьмана та створюваної ним держави. Поразки Німеччини й Австро-Угорщини на Західному й Балканському фронтах і на Ізонцо в другій половині 1918 р. й зумовлене цим виведення частини їхніх військ з України в прямому сенсі зменшили фізичну силу підтримки режиму. Гетьман дедалі активніше шукав можливостей союзу з «білими» (значною мірою також і під впливом російської частини свого оточення). До листопада 1918 р. чи через слабкість, чи через м'якість режиму Скоропадського в країні сформувалася доволі організована опозиція до його влади вельми широкого політичного спектра. В циркулярі міністра внутрішніх справ від 31 жовтня про доконечність боротьби з таємними й нелегальними антидержавними організаціями серед таких були названі: Російська комуністична партія (більшовиків), Комуністична партія (більшовиків) України, партії та гуртки анархістів, лівих українських есерів і правих російських есерів. Варто звернути увагу на те, що всі перелічені організації провадили агітаційну антидержавну діяльність на території України без особливих проблем, якщо не вступали у відкритий конфлікт. Достатньо сказати, що влітку й восени в окремих місцевостях України діяли революційні комітети, які цілком успішно займалися антидержавною діяльністю. Фактично без жодних перешкод у нейтральній зоні більшовики готували партизанські загони для повстання проти Гетьмана. Українські ліві партії теж не мали особливих проблем з організованою опозиційною діяльністю проти Гетьмана аж до участі в організації селянських повстань і співучасті в підготовці страйків. У серпні 1918 р. був створений Український національний союз – коаліція лівих українських партій і контрольованих ними громадських і професійних

організацій. У циркулярі міністра не були згадані інші, явно опозиційні сили: Всеукраїнський селянський союз, який перебував під впливом українських есерів, Всеукраїнський союз земств і такі організації, як «Київський національний центр», котрий об'єднував російських націоналістів і монархістів, надзвичайно незадоволених українізаційними зусиллями Гетьмана. Як було сказано вище, навіть союзники Гетьмана займали непримиренну позицію стосовно його дій, спрямованих на будівництво української державності. Кадети, які домінували в уряді, просто мирилися з необхідністю побудови української держави, розглядаючи її як перехідний етап на шляху до відновлення «єдності Росії» [131, с. 111-113].

Велика буржуазія та промисловці взагалі дивилися на Українську Державу як на тактичний хід. На останньому з'їзді Протофісу наприкінці жовтня 1918 р. головним лейтмотивом виступів делегатів було «відновлення й возз'єднання вітчизни» [135, с. 115-116]. 17 жовтня 1918 р. дев'ять членів Ради міністрів виступили із заявою про необхідність створення федерації з небільшовицькою Росією. Водночас дедалі радикальнішими ставали заяви й дії представників Українського національного союзу, які вимагали нейтралізувати «антиукраїнські елементи» в уряді та включити до його складу патріотичні сили. При цьому лідери Українського національного союзу (Володимир Винниченко й Микола Шаповал), проводячи переговори з Гетьманом про склад коаліційного уряду та скликання Національного конгресу (він був запланований на 17 листопада), готувалися до організації повстання проти нього. На початку листопада вони заручилися підтримкою командування січових стрільців, Чорноморського козачого коша й Запорізької дивізії, тобто підрозділів армії Української Держави. Варто зауважити, що військову частину плану повстання проти Гетьмана готували командири січових стрільців Євген Коновалець та Андрій Мельник. Скоропадський був поінформований про підготовку повстання проти нього, проте не вдавався до якихось серйозних активних протидій. Більше того, 9 листопада 1918 р. він розпорядився випустити з в'язниці Симона Петлюру,

Миколу Порша і Юрія Капкана, тобто людей, які не могли не приєднатися до повстання. В ніч з 13 на 14 листопада в Києві, в приміщенні міністерства шляхів відбулося спільне нелегальне засідання представників Української партії соціалістів-революціонерів, Української соціал-демократичної робітничої партії, Української партії соціалістів-федералістів та Української партії соціалістів-сепаратистів («самостійників») і представників армії (січових стрільців), на якому було ухвалено рішення про повстання проти Гетьмана. На цьому ж засіданні була обрана Директорія на чолі з Винниченком [139].

Намагаючись знайти певний компроміс (або паліатив) між тиском, з одного боку, українського руху, а з іншого – прибічників «єдиної й неділимої Росії», а також розуміючи втрату основної підтримки Німеччини й Австро-Угорщини, Скоропадський знову був змушений звертатися по допомогу до могутньої зовнішньої сили, яка здатна впоратися з потужною внутрішньою силою – стихією селянської війни. Держави Антанти вели переговори про розподіл майбутніх зон впливу, серед яких згадувався й «південь Росії», тобто й територія Української Держави.

14 листопада 1918 р. Гетьман підписав «Грамоту», яку дослідники назвали «федераційною».⁸⁰ В ній він оголосив про те, що Україні «першій належить виступити в справі утворення всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення великої Росії». Грамота значною мірою була сигналом: Антанті про те, що Українська Держава готова перейти під її протекторат, антибільшовицьким збройним силам, які виступали союзниками Антанти, і тим союзникам Гетьмана всередині країни, які домагалися возз'єднання України з Росією. Грамоту було оприлюднено 15 листопада 1918 р., того ж дня почалося повстання під проводом Директорії.

ВИСНОВКИ

Отже, на початку ХХ ст. український національний рух активізувався і політизувався. Поряд з загальноросійськими виникають українські політичні партії різних напрямків: соціалістичного – РУП, УСП, Українська соціал-демократична «Спілка», УСДРП; національно – революційного – УНП; ліберально-демократичного – УДП та УРП, які об'єдналися в УРДП.

Історичний досвід свідчить, що перші вітчизняні політичні партії, які виникли на межі ХІХ – ХХ ст., відіграли вирішальну роль у національному самоутвердженні українців, стали могутнім фактором політичної структуризації українського громадянства. Логічним завершенням процесів політичної емансипації українців у Росії, виходу національних рухів на політичну арену було формування партійно-політичних систем у Наддніпрянщині. Їх виникнення і становлення стало важливою ознакою модернізації громадського життя в цих краях, його еволюції в напрямку європейських демократичних тенденцій.

Протягом багатьох століть «українське питання» поставало в європейській політиці у різних вимірах, під різним кутом зору, піднімаючи, в основному, проблеми економічного, національно-політичного чи територіально-адміністративного характеру. Вдале географічне розташування українських земель, вигідні шляхи сполучення, з одного боку та брак надійних кордонів, з іншого, постійно робили територію України об'єктом численних експансій з боку ближчих і дальших сусідів. Не випадково на початку ХХ ст. українські землі знову стали ареною зіткнень інтересів відразу трьох тогочасних провідних європейських держав – Німеччини, яка прагнула втілити ідею т.зв. «східного походу», Австро-Угорщини та Росії, котрі вбачали в Україні головну базу із забезпечення їх продуктами харчування та один з найбагатших на природні ресурси і сировину європейський регіон, т.зв. «житниця Європи».

Жодна із західноукраїнських партій до війни не декларувала соборність України як практично-політичне завдання. Усі вони так само, як, між іншим, і русофільсько-москвофільські організації діяли у легальному полі і демонстрували свою лояльність. Головна мета українських діячів у Галичині полягала у тому, щоб відмежуватися від поляків, у Буковині – протистояти румунам. Зовнішньополітичні інтереси імперії спричинювали в обох випадках антиросійську спрямованість українських політиків. У підросійській Україні національний рух не набув широкої публічності. В умовах переслідування й напівлегальності його генерували неформальні гуртки, окремі нелегальні політичні групи, партії, організації, які часто не контактували між собою. Партії українського спрямування не були стійкими утвореннями з тенденцією до зростання членського складу, наявністю своєї преси й відповідного впливу на широку суспільність.

Наддніпрянські політемігранти налагодили стосунки з ГУР, дієвій роботі якої перешкодила нагальна евакуація до Відня, лояльність до австрійського уряд деяких галицьких політиків, протистояння організації. Щоб поліпшити роботу ГУР, СВУ запропонував проект реформування Ради у загальноукраїнську національну організацію. Стосунки між окремими партійними групами в галицько-буковинському політикумі, не завжди доброзичливе ставлення його керівників до Союзу стримували процес перебудови ГУР і консолідаційні процеси в українському політичному таборі, применшуючи тим самим значення українського питання як важливого чинника європейської політики. Активна позиція Української парламентської репрезентації стосовно об'єднання всіх національно-політичних сил сприяла утворенню 30 квітня 1915 р. Загальної Української Ради.

Загальна українська рада – спільна організація всіх політичних чинників соборної України, які своєю остаточною метою визначили утворення самостійної України. Завданням ЗУР як загальнонаціональної політичної репрезентації українського народу на час війни було: вирішити

будь-які питання в обсязі загальноукраїнської політики, дбати про її цілісність, проводити спільні політичні акції для загальнонаціональних справ у державах, між якими поділений український народ, і на міжнародному рівні, координувати діяльність представлених у ній політичних організацій, не втручаючись у їхні внутрішні справи і не порушуючи їхньої самостійності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані джерела

1. Буковина в роки Першої світової війни 1914-1918 рр. Документи / Упорядник В.М. Ботушанський. Чернівці: Технодрук, 2014. 356 с.
2. Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України. Змагання за українську державність на Буковині (1914-1921 рр.). Документи і матеріали. Чернівці: Чернівецька обласна друкарня, 2009. 512 с.
3. Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. Київ: Наукова думка, 1992. 554 с.
4. Листівки українських політичних партій та організацій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.) / [упоряд. Б.І. Корольов, І.С. Михальський]. Луганськ: Вид-во Східноукраїнського державного університету, 1999. 163 с.
5. Маніфест Головної Української Ради //Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: Документи і матеріали / Упорядн. Т. Гунчак і Р. Сольчаник. Мюнхен, 1983. Т. 1. С. 212.
6. Московська окупація Галичини 1914 – 1917 рр. в свідченнях сучасників. (Галицький архів). Львів: Апріорі, 2018. 528 с.
7. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упоряд.: І.О.Кресіна (керівник), О.В.Кресін, В.П.Ляхоцький, В.Ф.Панібудьласка; За ред. В.Ф.Панібудьласки. Київ, 1997. Ч. 1. 514 с.
8. Пам'яткова книжка Союзу Визволення України і Календар на 1917 рік. Відень, 1917. 388 с.
9. Перша світова війна 1914-1918 рр. і Україна: мовою документів і свідчень / Упор. В. Шевченко; [ред. кол. В.А. Смолій (голова), О.П. Реєнт (відповідальний редактор) та ін.]. Київ: «Видавництво «Кліо», 2015. 800 с.

10. Політичні засади Загальної Української Ради // Українська суспільно_політична думка в ХХ столітті: Документи і матеріали. Упорядн. Т. Гунчак і Р. Сольчаник. Мюнхен, 1983. Т. 1. С. 222–223.

11. Світова війна у поштових листівках (з колекції Івана Снігура). Чернівці: Зелена Буковина, 2008. 135 с.

12. Україна в ХХ столітті (1900–2000): Зб. документів і матеріалів / Упоряд: А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв та ін. К., 2000.

13. Українська партія соціалістів-революціонерів. Статут УПСР у війську та на флоті. Київ: Б.в., 1917. 19 с.

14. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. Мюнхен: Сучасність, 1983. Т. 1. 510 с.

15. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 р. Документи і матеріали. Київ, 2003. 655с.

16. Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст.: програмові і довідкові матеріали / Упор. В.Ф. Шевченко та ін. Київ: Консалтінг, Фенікс, 1993. 336 с.

17. Українська Центральна рада: Документи і матеріали. У 2 т. Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. / Упорядн.: В. Ф. Верстюк (керівник), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький, Г. М. Михайличенко та ін. НАН України. Інститут історії України. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Київ: Наук. думка, 1996. 590 с.

Мемуари

18. Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції (марець 1917 р. – грудень 1919 р.) / [Репр. відтвор. вид. 1920 р.] Київ: Політвидавництво України, 1990. Ч. 1. 318 с.

19. Винниченко В. Щоденник. Т. 1: 1911–1920. Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. 512 с.

20. Григоріїв Н. Спогади «руїнника» про те, як ми руйнували тюрми народів, а будували свою хату. Львів: Б.в., 1937. 262 с.

21. Деникин А.И. Путь русского офицера. Москва: Современник, 1991. 300 с.
22. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920). Мюнхен, 1969. 543 с.
23. Іванина Н. Залізні роки: спомини 1914-1922 рр. Львів: Б.в., 1937. 132 с.
24. Лотоцький О. Сторінки минулого. Б.м.: В-ння Української православної церкви в США, 1966. Ч.3. 396 с.
25. Макух І. На народній службі: Спогади. Київ: Основні цінності, 2001. 572 с.
26. Мельник М.І. Життя віддане народу. Спогади старого більшовика. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. 288 с.
27. Ніковський А. Масонство в Росії перед революцією і на початку війни // Філософія, історія, політологія. 1996. №1. С. 149–160.
28. Приходько В. Під сонцем Поділля. Львів: Червона калина, 1935. 251 с.
29. Шологон Л. Національно-культурний рух українців Галичини (1848-1914 рр.): спогади очевидців та учасників подій // Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис «Галичина» (Івано-Франківськ). 2010. Ч. 17. С. 123–131.

Періодична преса

30. Бачинський Є. Французька преса про український рух за два роки війни // Вістник. 1916. №70. С. 839.
31. Визволення від політики грабежу і визиску // Діло. 1914. Ч. 202. 21 листоп. С. 6.
32. Вісник Союзу визволення України. 1914. № 1. С. 2.
33. Война и русские социал-демократы // Киевлянин. 1914. №202. 24 июл. С. 2.
34. До всього українського народу // Діло. 1914. Ч. 22. 30 серпня. С. 1

35. Друге засідання Загальної Української Ради // Діло. 1915, 15 мая. С. 5.
36. Нарешті протест Австрії в римській курії // Діло. 1915. Ч. 11. 20 берез. С. 6.
37. Наша платформа // Вістник. 1914. № 1. С. 1–2.
38. Про «крізу» в українським політичним таборі // Вістник СВУ. 1916. Ч. 100. С. 346–347.
39. Протест Австрії в римській курії // Діло. 1915. Ч. 11. 20 берез. С. 6.
40. Російська «Помаранчева книга» // Діло. 1914. Ч. 177. 10 серп. С. 7.
41. Слов'янська чи всеросійська справа // Діло. 1914. Ч. 179. 12 серп. С. 2.
42. Українське питання в англійській пресі // Вістник. 1915. № 31–32. С. 13.

Монографії та наукові статті

43. Андрусишин Б.І. Україна в роки Першої світової війни // Перша світова війна і слов'янські народи: Матеріали міжнар. наук. конф., 14-15 травня 1998 р. Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 1998. С. 17-23.
44. Барвінська П. Між наукою і політикою. Інтерпретації Східної Європи в академічному середовищі німецькомовного простору у кінці XIX – початку XXI ст.: монографія. Одеса : ОНУ імені І.І. Мечникова, 2012. 450 с.
45. Бойко О. Політичне протистояння Української Центральної Ради і більшовиків (жовтень – грудень 1917) // Укр. іст. журн. 2003. № 4. С. 18.
46. Ботушанський В.М. Буковина у дипломатичній боротьбі за втягнення Румунії у війну на боці австро-німецького блоку (1914-1916 рр.) // Питання історії України: Збірник наукових статей. Чернівці: Золоті литаври, 1999. С. 276-285.
47. Ботушанський В. Російські плани інкорпорації Буковини (1914-1916 рр.) // Науковий вісник Чернівецького університету. 2004. Вип. 229-230: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. С. 24-32.

48. Брицький П. Ставлення українських політичних партій до Першої світової війни // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи: мат. міжнар. нук. конф. присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці 22-24 вересня 1998 р.). Чернівці: Рута, 2000. С. 128–132.

49. Буравченков А.О. Збройні сили Української Держави 1918 р. Енциклопедія історії України. Т. 3. Київ, 2005. С. 310-311.

50. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна / упор. О. Реєнт; [ред. кол. В.А. Смолій (голова), О.П. Реєнт (відповідальний редактор) та ін.]. Київ: «Видавництво «Кліо», 2013. 784 с.

51. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. Історичні нариси. У 2-х кн. Кн. 2 / [уклад. О. Реєнт]. Київ : Кліо, 2020. 784 с.

52. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів: Світ, 1996. 448 с.

53. Ветров Р.І. Політичні партії України на початку XX ст. (1900–1925). Дніпродзержинськ: Поліграфіст, 1997. 112 с.

54. Ветров Р.І., Донченко С.П. Політичні партії України в першій чверті XX ст. (1900–1925). Дніпродзержинськ: Поліграфіст, 2001. 245 с.

55. Вільшанська О.Л. Суспільні настрої в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Збірник. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 23. Перша світова війна і Україна (до 100-річчя початку Великої війни). С. 152–162.

56. Висоцький О. Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог та поразок. Київ: Основні цінності, 2004. 272 с.

57. Волковинський В.М. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Київ: Інститут Історії України, 2004. Вип. IV. С. 52–69.

58. Гайсенюк В.В. Москвофільство в Галичині та на Буковині в роки Першої світової війни / Дисертація на здобуття наукового ступеня к.і.н. Чернівці, 2015. 240 с.

59. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX століття. Київ: Смолоскип, 1996. 123 с.
60. Головченко В. Політичний портрет Мар'яна Меленевського // Київська старовина. 2000. №4. С. 48–60.
61. Головченко В.І., Солдатенко В.Ф. Українське питання в роки Першої світової війни: монографія. Київ: Парламентське видавництво, 2009. 448 с.
62. Голуб А.І. Українська соціал-демократія і міжнародний соціалізм: сторінки політичної історії (кінець XIX – перша чверть XX століття). Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. 92 с.
63. Дацків І.Б. Брест 1918: європейський прорив України : монографія. Тернопіль : Астон, 2008. 254 с.
64. Добржанський О.В. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. Чернівці: Золоті литаври, 1999. 574 с.
65. Довган Ю. Політика Великобританії в загальноукраїнському і галицькому питаннях напередодні і під час Першої світової війни // Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис «Галичина» (Івано-Франківськ). 2002. № 8. С. 187-196.
66. Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни. Прага: Б.в., 1936. 99 с.
67. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр.: Доба Центральної Ради. 2-е вид. Нью-Йорк, 1954. Т. 1. 364 с.
68. Дорошенко Д. Про минулі часи на Поділлі. Коротенька історія краю. Кам'янець-Подільський: Б.в., 1919. 50 с.
69. Зайцева З.І. Суспільно-політичний дискурс української інтелігенції в роки Першої світової війни: конструювання смислів «великого суб'єкту» // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Збірник. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. Вип. 23. Перша світова війна і Україна (до 100-річчя початку Великої війни). С. 187–199.

70. Кароєва Т.Р. Книжкова культура у підтримці патріотичних настроїв населення під час Першої світової війни (на матеріалах Подільської губернії) // *Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3-4 квітня 1915 р.* Вінниця: ТОВ «Нілнан-ЛТД», 2015. С. 240–244.

71. Кирієнко О.Ю. Військова цензура в українських губерніях Російської імперії (липень 1914 р. – жовтень 1917 р.): монографія; відп. ред. О. П. Реєнт. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 366 с.

72. Кліщинський П. Громадсько-політичне життя в Київській губернії під час Першої світової війни // *Наукові праці студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського державного університету. Кам'янець-Подільський*, 2006. Вип. 3. С. 17–28.

73. Кліщинський П. Соціалістичні партії в Київській губернії під час Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.) // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. Вип. 8. У 5-ти томах.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. Т.1. С. 35–36.

74. Коляда І.А. Українська інтелігенція у роки Великої війни: поліційно-жандармський нагляд та політика репресій // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Збірник.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 23. Перша світова війна і Україна (до 100-річчя початку Великої війни). С. 206–213.

75. Косик В. Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 – лютий 1918 рр.). Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. 264 с

76. Кудряченко А. Геополітичні концепції перебудови Європи та виникнення Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки // *Україна крізь віки [Текст]: зб. наук. пр. на пошану*

акад. НАН України, проф. В. Смоля. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. С. 720-743

77.Кулінич І.М. Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900–1914). Київ: АН УРСР, 1971. 216 с.

78.Купченко В.П., Серга Ж.І. Київ у Першій світовій війні (за документами Державного архіву міста Києва) // Архіви України. 2014. №4-5. С. 24–34.

79.Кураєв О. Ідея Української держави і нові засади «східної політики» Німеччини (1914–1916) // Розбудова держави. 2000. № 7–12. С. 160–170.

80.Кураєв О. Політика центральних держав щодо українського чинника у Першій світовій війні // Київська старовина. 2006. № 1. С. 73-86.

81.Кураєв О. Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914-1918). Київ: НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2006. 311 с.

82.Кураєв О.О. Формування ідеології «української політики» Німеччини (1904–1916). Пам'ять століть. 2000. № 4. С. 87–93.

83.Лавров Ю.П. Початок діяльності Союзу визволення України // Укр. істор. журн. 1998. №4. С. 17–32.

84.Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918: з ілюстраціями на підставі споминів і документів. Ч. 1. Львів : накладом автора, 1929. 288 с.

85.Левицький К. Наші визвольні змагання в часі світової війни 1914–1916 рр. // Кривавого року. Віденський ілюстрований альманах на 1917 рік, Відень, 1917. С. 17-56.

86.Литвин В.М. Перша світова війна 1914-1918 рр. і Україна / відп. ред. В.А. Смолій; Ін-т історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2014. 452 с.

87.Ліб П. Приборкання повстанського руху – стратегічна дилема. Німецька окупація України 1918 року // Дорнік В., Карнер С. Окупація

України 1918 року. Історичний контекст – стан дослідження – економічні та соціальні наслідки. Чернівці, 2009. С. 110–140.

88.Ліпісевич П.М. Загальна Українська Рада: проблеми консолідації національно-демократичних сил (1914-1916 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Львів, 2005. 195 с.

89.Лозинський А.Ф. Політика держав Антанти з українського питання напередодні Першої світової війни // Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Гуманітарні науки. 2016. Вип. 14. С. 47–53.

90.Лозинський А.Ф. Україна в геополітичних планах Німеччини та Австро-Угорщини напередодні Першої світової війни // Україна-Європа-Світ. Міжнар. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 18. С. 155–163.

91.Лозинський А. Українці на службі в австро-угорській армії // Всеукр. наук. журн. «Мандрівець» (Тернопіль). 2016. № 2 (122). С. 20-24.

92.Любовець О. М. Проблема української державності в програмах і діяльності українських політичних партій (березень – листопад 1917 р.) // Укр. іст. журн. 2003. № 4. С. 22–25.

93.Любченко В.Б. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій // Укр. істор. журн. 1996. №2. С. 55–64.

94.Мазур О.Я., Баран І.В. Українське питання в політиці провідних держав напередодні Великої війни (1914-1918 рр.) // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. 2014. № 784. С. 70–75.

95.Майоров М. З історії революційної боротьби на Україні 1914-1918 рр. Харків: Держвидав України, 1928. 78 с.

96.Масіян Н.Б. Буковина напередодні окупації (за матеріалами Державного архіву Чернівецької області) // Архіви України. 2014. №4-5. С. 42-51.

97. Міхєєв А. Еволюція образу України у Великій Британії під час Першої світової війни // Київські історичні студії: науковий журнал. 2020. № 1(10). С. 17-25.

98. Михальський І.С. Джерела з історії українських політичних партій кінця ХІХ – початку ХХ ст. Луганськ: Альма матер, 2003. 343 с.

99. Назарова Є.П. Діяльність українських політичних партій і громадських організацій Катеринославської губернії в період Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.) // Культура народів Причорномор'я. 2009. № 171. С. 14-24.

100. Наріжний С. Українська еміграція: Культурно-освітня праця між двома війнами. Прага, 1942. 320 с.

101. Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3-4 квітня 1915 р. Вінниця: ТОВ «Нілнан-ЛТД», 2015. 350 с.

102. Никифорак М.В. Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774-1918 рр.). Чернівці: Рута, 2004. – 384 с.

103. Осадчий Ю.Г. Партії і профспілковий рух на Україні (1905-1918). Київ: Либідь, 1991. 180 с.

104. Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні: кін. ХІХ – поч. ХХ ст.: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Київ: Либідь, 1999. 247 с.

105. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності соборності. Львів : Інститут краєзнавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. 346 с.

106. Патер І.Г. Статус окупованих територій Галичини і Буковини в 1914-1917 рр. // Історія державної служби в Україні : у 5 т. Т. 1. Київ: Ніка-Центр, 2009. С. 379-409.

107. Патер І. Українське питання в антантському та австро-німецькому вимірах (серпень 1914 – лютий 1917 рр.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2019. Спецвипуск. С. 494–519.

108. Перша світова війна у фокусі історії (дипломатичні та політичні колізії Великої війни): монографія / Наукова редакція д.і.н., проф. С.С. Трояна Київ: Кондор-Видавництво, 2016. 352 с.
109. Пиріг Р. Державна служба Гетьманату Павла Скоропадського (квітень – грудень 1918) // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. Київ, 2009. № 15. С. 66–95.
110. Політична історія України. ХХ ст.: У6 т.: На зламі століть (кінець ХІХ ст. – 1917 р.) / [Ю.А. Левенець, Л.П. Нагорна, М.С. Кармазіна]. Київ: Генеза, 2002. Т. 1. 420 с.
111. Попик С. Українці в Австрії 1914-1918: Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. Київ-Чернівці: Золоті Литаври, 1999. 234 с.
112. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) // Проблеми історії України ХІХ – ХХ ст. Київ: Інститут історії України, 2004. Вип. VII. С. 5–47.
113. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна. Київ: Генеза, 2004. 473 с.
114. Реєнт О., Янишин Б. Українські землі в роки Першої світової війни у працях українських істориків (до 1991 р.) // Історичний журнал. 2004. №9. С. 52–61.
115. Реєнт О., Янишин Б. Україна у Великій війні 1914-1918 рр.: основні дослідницькі напрямки в сучасній українській історіографії // Історичний журнал. 2005. №1. С. 45–60.
116. Ремер К., Бах П. Політика німецького імперіалізму щодо України в Першій світовій війні // Укр. істор. журн. 1968. №8. С. 21–30.
117. Саранча В.І. Український національний рух на Полтавщині під час Першої світової війни (за документами державного архіву Полтавської області) // Архіви України. 2016. № 1. С. 116-122.

118. Сарбей В.Г. Історія України (XIX – початок XX ст.). Київ: Генеза, 1994. 271 с.
119. Семотюк О. Українське питання у роки Першої світової війни: виникнення та розвиток // Українські варіанти. 1997. № 1. С. 21-27.
120. Середюк В. Реалізація «українського питання» у правовій доктрині Австро-Угорщини напередодні Першої світової війни // Підприємництво, господарство і право. 2021. №5. С. 183-189.
121. Сідак В.С. Діяльність спецслужб Австро-Угорщини та Німеччини на українських землях Російської імперії (кінець XIX. – початок XX ст.) // Укр. істор. журнал. 1997. №6. С. 45–57.
122. Слободянюк М. Україна в геополітиці великих держав під час Першої світової війни 1914-1918 рр. // Українознавство. 2019. №2. С. 98-108.
123. Стародуб А. Церковна політика Росії в Галичині під час Першої світової війни: експансія «воєнного православ'я» / Доповідь на Міжнародній конференції «Насилля влади проти свободи сумління: репресивна політика Радянської влади щодо християнських Церков та віруючих (ідейні засади, механізми реалізації, історичні наслідки)». Київ, 3-5.03.2006 URL: <http://ruh.znaimo.com.ua/index-5229.html>.
124. Степанюк В., Довбищенко Я. З історії українського соціал-демократичного руху (1900-1918 рр.): Українська соціал-демократична робітничка партія. Харків: Вид-во Харківського Комітету УСДРП, 1918. 32 с.
125. Супронюк О. Діяльність Союзу визволення України та його часопису «Вісник Союзу визволення України» як етап змагань за державність України (до 100-річчя виникнення) // Світогляд. 2014. №4. С. 44-53.
126. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). Київ-Львів, 1996. 311 с.
127. Ткаченко В.В., Кириєнко О.В. Кримінальна та адміністративно-правова відповідальність за порушення норм цензури в Російській імперії // Наука і правоохоронна. 2016. №4. С. 146–155.

128. Томашівський С. Галичина: політико-історичний нарис з приводу Світової війни. 2-е вид. Львів : [накл. в-ва.], 1915. 32 с.
129. Троян С. Велика війна 1914-1918 рр.: геополітичні зрушення світосистеми // Перша світова війна у фокусі історії (дипломатичні та політичні колізії Великої війни): монографія. Київ: Кондор-Видавництво, 2016. С. 5-34.
130. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / Вольфрам Дорнік та ін. ; упоряд. В. Дорнік ; пер. з нім. В. Кам'янець ; наук. ред. Р. Пиріг. Київ: Ніка-Центр, 2015. 512 с.
131. Українська державність у ХХ столітті. Київ: Наукова думка, 1996. 275 с.
132. Українська політика самодержавства у Першій світовій війні // Osvita.ua. Вища освіта. Реферати. Політологія. 23.02.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.ua/vnz/reports/politolog/16073/>
133. Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст. Курс лекцій. Подєбради: Б.в., 1934. 166 с.
134. Фісанов В. Буковинське і галицьке питання у міжнародних відносинах періоду першої світової війни // Вісник Центру буковинознавства. Серія історична. Вип. 1. 1993. С. 28-37.
135. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917- 1920 рр. / Український соціологічний інститут. Фототип. передрук для студій. Нью-Йорк, 1969. 192 с.
136. Что такое «Союз освобождения Украины»? Ответ Российскому генеральному штабу на его «извещение» о названом Союзе. Стокгольм, 1917. 11 с.
137. Шмаленко Ю.І. Геополітичні концепції українських вчених на початку ХХ ст. // https://www.google.com/url?esrc=s&q=&rct=j&sa=U&url=http://nbuv.gov.ua/site_s/default/files/all_files/references/201606/vtdo_ro_8.pdf

138. Щербак М.Г., Щербак Н.О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Київ: Наукова думка, 1997. 388 с.

139. Яневський Д. Політичні системи України 1917-1920 рр.: спроби творення і причини поразки. Київ: Дух і література, 2003. 767 с.